

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

PROF. DR. SEMA BARUTÇU ÖZÖNDER

ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Türk dilinin ön tarihi üzerine bugüne değin pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Bunların büyük bir kısmı Ural-Altay ve/veya Altay dil ailesi tartışmaları etrafında yazılıp çizilenlerdir. Bir dil ailesinden, kısaca kökünde tek bir ana dile bağlanan akrabalığı muhtemel dillerin oluşturduğu grup anlaşılır. Türk dilinin de başlangıçta 'Ural-Altay dil ailesi'nin Türk, Moğol, Tunguz dillerinin oluşturduğu Altay dalının bir üyesi olduğu yönünde yapılan sistemli çalışmaların tarihi 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır.¹ Bununla birlikte, Ural-Altay ailesi fikri oldukça erken terkedilmiş, Samoyed ve Fin-Ugor gruplarının karşılaştırmalı dil araştırmaları, Türk-Moğol-Tunguz karşılaştırmalı dil araştırmalarından bağımsız bir kol hâlinde ilerlemiştir. Bu konunun uzun bir hikâyesi vardır, bunun için bkz. 2. Ural-Altay Ailesi.

Türk-Moğol-Tunguz karşılaştırmalı araştırmalarına daha sonra Korece ve Japonca'nın da dâhil edildiği görülür. Yine de bu dillerin temelde ortak bir dilden mi geldiği konusuna, meselâ Hind-Avrupa dil âilesinde veya daha yakın olarak Samoyed ve Fin-Ugor gruplarının oluşturduğu Ural dillerinde olduğu gibi çözülmüş bir konu olarak bakılmaz. Tartışmalar baştan beri bu dillerin ortak bir dilden gelişip bir aile oluşturdukları iddiası ile bu diller arasındaki benzerliklerin sıkı 'toplum>dil ilişkileri' yoluyla karşılıklı alıntılamalardan ibaret olduğu iddiasında odaklanmıştır. G. J.

Ramstedt köken birliği iddiasının gerçek kurucusu olarak kabul edilir. N. Poppe'nin "Altaisich und Urtürkisch" (1926) çalışması ise, Proto-Altayca ve Ana Türkçe (=Urtürkisch) bağlantısında karşılaştırmalı Altay dil biliminin başarılı ilk çalışmalarından biri olarak değerlendirilir. Yine Poppe'nin karşılaştırmalı Altay fonolojisi Altay dillerinin soyca akrabalığını ispat için ilk tam metodik girişim olarak tanımlanır. W. Kotwicz, başlarda Vladimirtsov, daha yeni bir kuşak olarak G. Doerfer, Sir G. Clauson, Şçerbak benzerlikleri Türkçe > Moğolca > Tunguzca yolunu izleyen alıntılamalar olarak dil ilişkisi yoluyla açıklamaya çalışırlar.²

"Türk"lerin dilinin hem iç tarihinin hem de dış tarihinin en erken aşamaları ile ilgili söylenebileceklerin her durumunda bu iki birbirine zıt yönde yürüyen tartışmalar etrafında olması kaçınılmazdır.

Türklerin>Türkçenin ön tarihi, karanlılık tarihi, bir başka deyişle ancak birtakım dil bilimi metodlarıyla tahmin edilebilecek tarihi söz konusu olduğunda, (elbette iddia nesnesi olan diğer diller için de geçerli olmak üzere) her iki iddianın da bir arada değerlendirilmesi gerektiğini söylemek çok da yanlış olmaz. En eski Türk tarihi ve mekânı köken birliği olsa bile yalnızca Moğol, Tunguz (belki Kore ve Japon) toplum>dil ilişkilerini değil, Ural, Paleo-Asya/Sibir, Sino-Tibet, Hind-Avrupa, Sami-Hami toplum>dil ilişkilerine de

Özbek I, II	Özbek III	Yenisey	Özbek I, II	Özbek III	Yenisey
(O. 7)	(Yam.)	(T.)	(O. 7)	(Yam.)	(T.)
... 1
... 2
... 3
... 4
... 5
... 6
... 7
... 8
... 9
... 10
... 11
... 12
... 13
... 14
... 15
... 16
... 17
... 18
... 19
... 20
... 21
... 22
... 23
... 24
... 25
... 26
... 27
... 28
... 29
... 30
... 31
... 32
... 33
... 34
... 35
... 36
... 37
... 38
... 39
... 40
... 41
... 42
... 43
... 44
... 45
... 46
... 47
... 48
... 49
... 50

Yenisey Alfabeti

sahne olmuştur. Bu erken dil ilişkilerinden daha çok Ural-Türk dil ilişkilerine dair esaslı çalışmalar yapıldığı söylenebilir.³

I. TAKDİM

Türkoloji literatürü, Türk dilinin tarihinde bir dönem niteliği olarak "eski" sözcüğünü yaygın olarak M.S. VI-X. yy.⁴ arasındaki bir zaman dilimini göstermek üzere kullanır. Bu "dönem"i belirleyen temel ayırıcı özellik "Türk" dilinin "yazı dili" olarak kullanıldığının bizzat "Türk"lere ait kaynaklarla tanıklanabiliyor olmasıdır. Bu "eski" dönem, zaman zaman iç içe girmelerle beraber Türk devlet tarihi açısından, Türk hayat alanının doğusunda Ötüken merkezliğindeki sırasıyla Kök Türk-Uygur-Kırgız, batısında ise Kuzey Kafkaslar merkezliğindeki Bulgar-Hazar siyasî hâkimiyetinin idrâk edildiği bir zaman dilimine denk gelir.

Bugün elimizde, bu döneme ait olmak üzere hem VII. yüzyıl sonundan başlayarak *Oğuz* dalına, hem de az sayıda olsa bile VIII. yy.dan başlayarak *Oğur* dalına ait yazılı malzeme vardır. Türkçenin bu tarihler öncesine ait yazılı kaynakları olup olmadığı konusu, elbette Eski Türklerin kendi dillerini hangi şartlar altında nasıl bir plânlamaya tâbi tuttuklarını bilmek bakımından önem kazanmaktadır.

Eski Türk çağının konar-göçer Türklerinin yazı yazma eylemini ne kadar benimsedikleri veya sevdikleri veya yazı yazma eylemine ne kadar ihtiyaç duydukları konusu araştırmaya muhtaç olsa da, bilinen Türk Runik alfabesi ile yazılı eserler, yazıldıkları malzeme yanında konu ve türleri bakımından da bir incelemeye tâbi tutulduğunda, Eski Türklerde yazının aynı dilin üyeleri arasında bir iletişim veya haberleşme aracı olarak kullanılmış olmasının dışında, dinî ve kültürel yaşayışın yansıtıcısı olma işlevini de yerine getirdiği dikkati çeker. Kayıplarının bir kısmı bu niteliği taşır.⁵

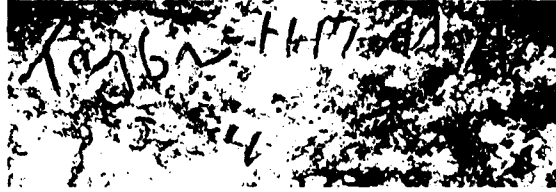
Aralarında tarımcı-ekincilerin de olduğu ve "avlanma"ya da dinî bir muhteva katarak törensel bir kılığa büründüren Türklerin kayalara ve taşlara yazarak "sonsuz"luğa (ETü. *begüi*) bıraktıkları yazılarını, aynı zamanda taşınabilir nitelikte hangi tür bir malzeme üzerine yazdıkları konusu elbette önemlidir. Bu üzeri yazılı taşınabilir malzemenin, yani kâğıt görevini gören üzeri yazılı nesneyle ilgili olarak onun korunması-veya tersi, konusunda eski çağların Türklerinin âdet ve alışkanlıkları hakkında ise pek birşey bilmiyoruz. Elimizdeki kâğıda yazılı metinlerin en erken 9. yüzyıla tarihlendirilebildiğine bakılırsa, şâyet daha önceki yüzyıllarda da kâğıt vazifesi gören nesnelere kullanılmışlarsa, bu üzeri yazılı nesnelere koruma veya saklama alışkanlığına sahip olduklarını söylemek zorlaşmaktadır. Bugünkü gözle, bu varsayılan edinilmemiş alışkanlıkta sıradan toplum üyeleri mazur görülebilir. Onlar Kök Tejrici Türklerle ise bu, belki daha da tabii gelmelidir. Bununla beraber, Es-

ki Türklerin yöneticilerinin buyruklarını ne ile saldıkları, diplomatik haberleşmelerini nasıl yürüttükleri konusunda, onların yazışmaya ne kadar yer verdikleri hususu önemlidir. Bu soru, yine Asya'nın yaygın yazılı dinî öğretisi Buddhizm'in ve bir dereceye kadar Maniheizm'in Türkler arasındaki tarihsel konumu noktasında da sorulmalıdır. En azından okumayı, okutmayı, yazmayı, yazdırmayı sevap sayan bu dinî öğretilerin Türk soylu müminlerinin yazı yazma, yazdırma ve yazışma faaliyeti bakımından Tejrici Türklerden daha ileri olmaları gerektiğini söyleyebiliriz. Bu noktada, Eski Çağ Türk toplumunda yazı yazmayı, yazdırmayı, yazışmayı etkileyen faktörler arasına yerleşiklik ve/veya konar-göçerlik dağılımlı hayat tarzından başka, Türk mümininin bu hayat tarzlarından birini veya birlikte tercihinde belirleyici olarak-yazılı, yazısız-hangi dinî öğretiye bağlı olduğunu da katmak gerekir.

Türk dilinin *Oğuz* dalının yazılı tarihinin VII. yüzyılın son çeyreğinden çok daha eski bir tarihe gittiği aslında elimizdeki haberlere göre kesindir. -Merkezi Ötüken olan Kök Türk devletinin (M.S. 552-745) batı kandanını sevk ve idare eden İstâmi'nin (öl. 575 sonu veya 576 başı) veya Bizans kaynaklarındaki şekliyle Silzibulos'un (<* *Sir Yabgu*)⁶ 568'de, Bizans imparatoru II. İustinos'a verilmek üzere Mani'ax'ın başkanlığındaki elçilik heyetiyle gönderdiği "İskit harfleriyle" yazılı mektup

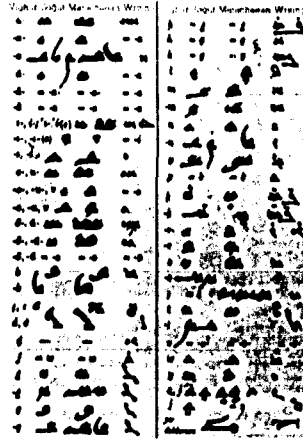
böyle haberlerden biridir.⁷ Aynı dönemden Türk yöneticilerin diplomatik mektuplaşmaları bu haberle sınırlı değildir. Meselâ, Çin imparatorlarına gönderilen Çince kayıtlı iki mektupla ilgili varılan sonuçlar Türk yazı dili tarihi açısından önemlidir: Bu mektuplardan biri İşbara (Sha-po-lio) kağan'ın (581-587) 584 (Ejder yılının 9. ayının 10. günü) tarihli mektubu, diğeri ise 607 tarihli Ch'i-min kağan'ın (600-609) mektubudur. Her iki mektup metninin de orijinal dilinin Türkçe olduğu, Çincedeki kayıtların metin analizlerinden anlaşılabilmiştir.⁸ Elbette, İstâmi Yabgu'nun mektubu kadar, bu son iki kağan mektubunun da hangi alfabe ile yazıldığı sorulmalıdır. İstâmi'nin yukarıda söz edilen II. İustinos'a gönderdiği mektupta kullanılan alfabenin Türk Runik alfabesi olduğu bilim çevresince kabul edilir. Alfabenin Sogd kökenli bir alfabe olabileceğini ileri sürenler de olmuştur. Hangi yazıyla yazılmış olurlarsa olsunlar, bu durum mektupların varlığı gerçeğini değiştirmez ve diplomatik ilişkileri sözden yazıya uzatır.

İstâmi Yabgu'nun diplomatik mektubunun dili ise, şüphesiz Türkçe olmalı idi. Elçilik heyetinin başında bir Sogd kökenlinin olması da, ancak Türk diplomasisinde kullanılan Sogdların çok dilli olmalarıyla açıklanabilir. Türklerle ilişki kurmak isteyenlerin de bu kolay ve pratik yolu seçtiklerine dair örnekler vardır. Meselâ, Batı Wei imparatoru *Wên-ti*, 545'te Kök Türklerle gönderdiği ilk diplomatik heyetin başına Kansulu bir *Hu* (muhtemelen Sogd) olan *An No-p'an-t'o*'yu koymuştu.⁹

Gınakızı yazılarından bir örnek

Gerçi hem Kök Türk hem de onun ardılı Ötüken Uygur devletinde özellikle kağanlık sülâleleri tarafından Sogd alfabesinin ve hatta Sogd dilinin belli amaçlar için kullanıldığını söylemek zorundayız. Meselâ, Ötüken yerinde, literatürde dikildiği yerin adıyla bilinen Bugut Kağanlık Yazıtının¹⁰ (M.S. 582 tarihli) üç yüzü Sogdca, bir yüzü Sanskrit idi. Sogdca yüzlerde Sogd alfabesi, Sanskrit yüzde de Brâhmî alfabesi kullanılmıştı. Böyle olmakla birlikte, Sogdca yüzlerin analizi, metinde Sogdca'da hiç rastlanmayan anlatım unsurlarının varlığını göstermiştir. Pek çok anlatım ögesinin daha geç tarihli kağanlık yazıtlarındaki kullanımlara denk gelmesi, metnin Türkçede kaleme alınıp Sogdcaya çevrildiği görüşünü hâkim kılmıştır. Hatta araştırmacılar metinde geçen bazı sözcük ve ifadeleri Orta Farsça benzerleriyle karşılaştırmışlardır. Yazıt müellifinin soy kimliği aslında kesin belli değildir. Klyastorniy-Livšits'e göre yazıt 'müellif'i, ya Sogdca çok iyi bir Türk ya da ismi Türkçe olan bir Sogd'dur. Yazıt müellifinin soy kimliğinden dolayı da iki dilli olabileceği dikkate alınmalıdır. Zira Türk kağanlık sülâleleri, etraflarında soyunun bir tarafı *Hu'*ya¹¹ çıkan ileri gelenlerin veya akrabaların eksikliğini hiç hissetmemiş olmalılardır. Âlimlere göre, metin yazarı, her kimse Buddhist de değildi. Klyastorniy-Livšits bunu metinde geçen *'suşuyn'* (Avesta *saosyant* "kurtarıcı") Zerdüşt terimi ile daha çok Mazdeist Sogdlar arasında "tanrı/tanrılar"ı kasteden *βγ*-(çokluk biçimi *βγγt*) terimlerinin varlığına bağlamak isterler. Bununla birlikte, onlar yazıtta *βγ*-sözcüğünün, Türkçe *tāgri* "Tanrı"nın değil, Türkçe *bäg* "bey" in karşılığı olarak kullanıldığı görüşündedirler. O. Hansen (1930) ve O.I. Smirnova'nın (1963, 1967) Sogdca *βγ*-in Türkçe *tāgri* olduğu görüşlerini, âlimlerin zayıf görünen itirazına rağmen (80, dn. 10), kabul etmek gerekir. Klyastorniy-Livšits'in her iki terim için de sundukları dayanak ve yorumlara itiraz için geç

Uygurların kullandığı Sogd Alfabeti

Kök Türk kağanlık yazıtları yardımcı olabilir: İlk *'suşuyn'* (Avesta *saosyant*-) sözcüğünün, Tengrici Türklerin Tanrı'ya ve Tanrı'dan dolayı kağana has bir eyleme tahsis ettikleri *yarlıyqa*-*yarlıqa*-("Tanrı) esirgemek, yarlıgamak" fiilini¹² karşılayabileceği pekâlâ hesaba alınmalıdır. *βγ*'in *Tāgri* "Tanrı" için kullanılmayacağına dair verilen *k'w βγγ s'r pursty* "he ask God/O Tanrı'ya sordu." cümlesinden hareketle ileri sürdükleri "... However, it cannot be proved either that in this phrase of the inscription *βγ*-necessarily means "heavenly" or "deity of heaven" corresponding to *tāgri* "heaven, deity, divine". The semantic fields of these words are not completely identical, partly due the differences between the cosmogony and religious notions of the Sogdians and Turks (the notion of Heaven and Earth as created by Ahuramazda at the Sogdians, Heaven and Earth as existing from time immemorial at the Turks) /Fakat, bütün bu söylenenlere rağmen, yazıtın bu ibaresindeki *βγ* sözcüğünün *tāgri* "cennet, tanrı, ilâhî" sözünü karşılayan "ilâhî, semavî" veya "cennetin tanrısı, göğün tanrısı" an-

lamında olduğu ispat edilemez. Bu sözlerin semantik alanları aynı değildir, fark Sogd ve Türklerin kozmogoni ve dinî anlayışlarındaki farklılardan doğmaktadır (Yer ve Gök Sogdlarda Ahuramazda tarafından yaratılmışken, Türklerde Yer ve Göğün çok eski zamandan beri mevcut olduğu anlayışı)" (1972: 80) şeklindeki dayanaklarına Orhon yazıtlarının Türklerde evrenin ve insanoğlunun yaradılışı düşüncesini açıkça ortaya koyan cümleleri karşı gelmektedir.¹³ Bugut yazıtındaki *βγ*-âlimlerin de belirttiği gibi Ahuramazda'yı karşılamamıştır, ama metin yazarı Türklerin "Kök" ve "Türk" belirticileri ile sınırlandırdıkları "Tanrı"sına Sogdca'da ve/veya Sogdların din dünyasında mümâsil gelebilecek tek biçimin *βγ*-olabileceğini düşünmüş olmalıdır. Öte yandan, Buddhist eğilimlerin zirvedeki dönemini yaşayan Kök Türk kağanlık ailesinin bir kağanlık yazıtına Mazdeist eğilimlerin yansıtılmasına nasıl izin verebildiği düşündürücüdür.

Klyastorniy-Livšits her tür ifade paralellğine rağmen, Bugut yazıtının daha geç tarihli kağanlık yazıtlarından ayrılan yönlerine de işaret etmişlerdir. Bunlardan biri geç tarihli Türkçe kağanlık yazıtlarının aksine Bugut yazıtının 1. şahıs yerine 3. şahıs ağzından yazılmış olmasıdır. Yine diğer geç kağanlık yazıtlarında olduğu gibi dikili taş bir kaplumbağa kaide üzerine oturmakla beraber, aile soy damgası yazıtta yoktur. (Klyastorniy-Livšic 1972) Gerçekten, şaşırtıcıdır. Yazıtın diğer kağanlık yazıtlarından ayrılan bir başka yönü daha vardır: Uygur kağanlığı yazıtları da dâhil olmak üzere, Ötüken siyasî merkezli Eski Türklerin kağanlık yazıtlarının doğu yüzleri bir yaradılış miti, kozmogoniyle başlatıldığı hâlde, Bugut yazıtı bu özelliği de taşımaz. Öte yandan dili Sanskrit olduğu söylenen ve yukarıdan aşağıya doğru Brâhmî yazısı ile yazılı 20'den fazla satırdan oluşan yüzün muhtevası ise, bildiğimiz kadarı ile henüz ortaya konmamıştır.

Klyastorniy-Livšits yazıtın harflerinin (*akşara*) çok küçük olduğunu, derin oyulmadıklarını ve çok fazla yıpranmış olduğunu söylerler. Bu kısmı, yazıtın dikildiği tarihte Kök Türk sarayı himayesinde Buddhizm faaliyeti gösteren *Jinagupta*'nın yazdırmış olduğu düşünülmektedir¹⁴ ki, bu doğru olmalıdır. İster Sanskrit olsun ister başka (?) dilde Bugut yazıtının Brâhmî harfli yüzü, bu yazıtın 6. yüzyılda Türk kağanlığının siyasî merkezinde, Ötüken'de kağanlık ailesi üyelerinin nazarındaki dinî değerini ve yerini göstermektedir. Biz her hangi bir sonuca varmadan en azından şunları sorabiliriz: *Jinagupta* misyonu Kök Türk ülkesinde kaldığı on yıllık süre içinde Buddhizmin kutsal dili Sanskrit'in yazısının Türkçede yazılıp yazılmayacağını merak edip denemişler miydi? Veya Batıda amcası Türk Tengrici İstâmi Yabgu, Türk runiklerini standart dil türünün yazımı için planlamaya tâbi tutarken, Buddhizmin yeni mümini Taspar Kağan da bir Buddha samghası kurulmasını emrettiği gibi dininin kutsal yazısının, Türkçenin yazımına uyarlanması için emir verdi mi?

Kök Türk Kağanlığının I. Döneminde; VI. yüzyılın ortalarında Çince'den çevrilen Buddhist eserler adlarıyla bellidir. Bir savaş sırasında ele geçirilip Ötüken'de tutulan Buddhist rahip Hui Lin'in telkinleriyle Taspar kağanın (572-581) Buddhizm'i kabul ettiği, onun Chi imparatorluğundan *Nie-p'an*, *Hua-yen*, *Ching-min* ve *Shih-tung-lü* adlı Buddhist eserleri istettiği, Buddhist manastırlar (*chia-lan*) inşa ettirdiği Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Yine bu dönemde Ch'i imparatoru, çok dilli Liu Shih-ch'ing'e *Nirvāṇa-sūtra*'yı Türkçeye çevirtirmiş, eser Lo Te-Lin adlı elçi tarafından Taspar kağan'a (572-581) tanıtılmıştı (575 sonu).¹⁵ Aynı zamanda, Kuzey Chou imparatoru *Wu-ti*'nin Buddhizm karşıtı siyaseti yüzünden bu ülkeyi terketmek zorunda kalan ünlü misyoner, Hindli rahip *Jinagupta* ve yanındakiler Taspar kağanın himayesine girmiş, *Jinagupta* burada kaldığı on yıllık süre zarfında (M.S. 574-584) Buddhizmi yaymaya çalışmıştı. *Jinagupta* misyonunun bu dönemde yoğun bir çeviri faaliyetinde bulunduğu, belli Buddhist *sūtra*'ların Türkçeye çevrildiği, hatta Taspar kağan için yazıldığı bilinmektedir.¹⁶ Birinci Kök Türk dönemi, adeta, bütün Türk yurdunu Buddhizm'in hayat alanı hâline getirmiştir. Zira hâkimiyet alanı Kuzey Afganistan'daki Kunduz'a kadar uzanan Kök Türk ülkesinin batı tarafında da, bizzat Tung Yabgu kagan tarafından süreli yanında alınma derecesine varan bir misafirperverlik ve ilgi gören Hindli rahip *Prabhakarāmītra* ve yoldaşları Tung Yabgu'nun Tokmak'daki ordosundan, ancak K'ao-ping kralı Tao-li'nin çıkarttığı imparatorluk daveti ile T'ang imparatorunun başkentine gidebilmişlerdi.¹⁷

Aslında, Kök Türklerin Buddhizm'le daha da erken tanıştıklarını söylemek yanlış olmaz. "Hun" kültür çevresi içinde hayat bulan ve kökleri Hunların A-shih-na sülâlesine çıkan Kök Türklerin erken kültür çevresi Gesi (bugünkü Kan-su) bölgesi idi. Bu bölgedeki Buddhist tapınakları da, Turfan bölgesindeki tapınaklar gibi Hunlar inşa etmişti. M.S. 439'da Hunları ortadan kaldıran "Türk" soylu Tabgaçlar da, bu Buddhist mirası sürdürdüler. Altun Yış'daki bir yüzyıllık uzak kalmadan sonra, ancak Taspar kağan döneminde tekrar Buddhist çevreyle temasa geçen Türklerin, kendi ülkelerinde Türk kağanlarının himayesinde gerçekleştirilen bu Buddhist faaliyet sırasında, Çince'den ve/veya doğrudan Sanskritten veya Sogd ve Tohar dilleri aracılığı ile Türkçeye çevrilen erken tarihli böyle Türkçe Buddhist eserlerin başına ne gelmiştir, bunları henüz bilmiyoruz. Bu bilinmezlik, bu erken tarihli Türkçe dinî içerikli çeviri eserler için hangi alfabenin kullanıldığı sorusu için de geçerlidir. Türklerin yazılı çağlarının bu erken dönemlerinde eş zamanlı, fakat farklı kullanım alanlarına sahip olarak farklı alfabeler, ve özellikle dar din çevreleri için geçerli olmak üzere farklı diller ve alfabeler kullanıldığını düşünmemek elde değildir.

Muhtemelen Kök Türk kağanlığının 1. döneminde, idarenin başında olanlar dil ve alfabe konusunda kullanım alanlarının sınırlarını çizdikleri çok dilli ve çok alfabeli bir yapılanmayı tercih etmişlerdi: Bütün halkla

beraber günlük hayatta Türkçe ve Türk runikleri; yönetim işlerinde ve diplomatik faaliyetler için egemenlik göstergesi olarak Türkçe, yine kağanlık ailesinin kimlik alâmeti olarak yalnızca Türkçe, yazıda ise yaygın olarak Türk Runikleri, fakat Sogd alfabesi de; ticarî faaliyetler ile bundan doğan hukukî muameleler için tüccarlarının yazısı ve dili dolayısı ile Sogd alfabesi, belki hukukî belgelerde Sogdca (böyle olmakla beraber, meselâ madenî paralarda görüldüğü gibi yönetenlerin etnik kimliği ile ilişkilendirilecek hükümlerlik ad ve alâmetlerine önem verilerek!); dinî hayatta, özellikle manastır cemaatlerinin yeni din taşıyıcılarına göre değişen yazıları ve dilleri (dilde Sogdca, Toharca, Orta Farsça; yazıda Sogd, Brâhmî vb., ama Kök ~ Türk Teğrici iseler Türkçe ve Türk Runikleri, ve başlangıçta hangi yeni dinden olurlarsa olsunlar, kendi özellerinde Türk Runikleri).¹⁸

Dil ve yazıdaki bu tablo genişleyerek, etnik hayatı yet kadar, etnolinguistik hayatı yeti de sürdüren ya da yok edebilen değişme ve yenilenmelerin dış faktörlerine bağlı olarak kullanım yoğunluğu, niteliği ve derecesindeki farklarla (ve hatta artıp çoğalarak, meselâ Grekçe-Grek yazısı, Orta Farsça-Mâni yazısı, İbranca-İbranî yazısı, Kilise Slavcası-Kiril yazısı gibi) *A-shih-na* ailesinin de mensup olduğu geniş "Türk" kültür çevresinin çıkarıldığı "Kök Türk" öncesi ve sonrası İç Asya'ya hâkim (: batı'da Kerç'in batısından doğu'da Kadirkan dağlarına, güneyde ise Hotan'a kadar uzanan geniş alan üzerindeki) eski çağların bütün "Türk" soylu siyasî oluşumları için de geçerli gibidir.

Bilge Kağan yazıtı alt parçası

Bir konuşma dilinin yazılı dile geçişinde asıl etkenin güçlü devlet hâkimiyetine bağlı oluşu dikkat çekicidir. Bu olgu, daha net bilgilere sahip olduğumuz Köktürk devletinden başlayarak Türk dili için de geçerlidir. Diyebiliriz ki, doğuda Türk boyları ittifakının gerçekleştiği Köktürk devletinin I. Ha-

nedan döneminde Türk dilinin *Oğuz* tipli kolu çoktan konuşma dili seviyesinden yazılı dil, hatta devlet dili olma özelliğini de kazanarak yazı dili olma sürecine erişmiş, bu durum II. Hanedan döneminde daha da pekişerek standartlaşmış ve yaygınlık bulmuştu. Yukarıda sözü edilen Menandros'un tarihinde geçen İstâmi Yabgu'nun Bizans imparatoruna göndermiş olduğu 568 tarihli mektup Kök Türk kağanlığında bir devlet divanının olduğunu ve devletler arası yazışmaların buradan çıktığını gösteriyor. Sir G. Clauson, bu divanın bizzat İstâmi Yabgu'nun emriyle 6. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kurulduğunu ve doğrudan diplomatik ilişkilerde bulunmak amacıyla Runik alfabenin düzenlendiğini belirtir, bu divan aynı zamanda resmî görevlilere okuma-yazmanın da öğretildiği bir yer işini de görüyordu.¹⁹

Tabgaçlarda olduğu gibi (Boodberg 1936: 170) Kök Türk döneminde de yazıcılara **bitigçi (n)* veya **bitikçi*, 'divan'a ise *bitiglik* denmiş olmalıdır. "Devletin yazı işlerinin yürütüldüğü ve bütün yazışmaların saklandığı yer" anlamında *bitiglik* kelimesi ünlü Çinli rahip Hsüan Tsang'ın Biyografisinin Türkçe çevirisinde tanıklanmıştır.

Kök Türk *ordosunun* muhaberatı işlerinin, kağanlık yazıtlarının Kök Türk devlet okullarında yetiştirilen profesyonel yazıcılar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Mesele, Sir G. Clauson, D. Vasil'ev gibi âlimler Kök Türk devletinin ikinci dönemine ait büyük kağanlık yazıtlarının; Köl Tegin ve Bilgä Kagan yazıtlarının Yollug Tegin tarafından, Tonyukuk yazıtının ise bizzat Tonyukuk tarafından taslaklarının hazırlandıktan sonra taş yazıcılarca anı yazıtlara hakkedildiğini/yazıldığını belirtirler.²⁰

II. ESKİ TÜRKÇE ESERLERİN YAZIMINDA KULLANILAN YAZI SİSTEMLERİ

Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabeyi kullandıklarını göstermektedir. Tengrici Türklere ait metinlerin hemen hepsi Türk Runik alfabesi ile yazılıdır. Bütün Avrasya alanında batıda Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar v.d. arasında ve bütün İç Asya'da Türk Runik alfabesi Türkçenin yazımında Türklerin kendileri tarafından kullanılan asıl alfabe değerinde olmuştur. Eski Türk çağında oluşan yeni din çevreleri peşinden yeni alfabele-ri de getirmiştir. Türkler, yeni dinlerin "kutsal metinleri"nin yazıldığı alfabeleleri alıp dillerinin yazımına uyarlamasını bilmişlerdir.

Maniheizt Türkler arasında Mani ve Uygur alfabeleleri kullanılmıştır; Türk Runik alfabesi ile yazılı az sayıda metin de vardır. Buddhist Türk çevresinden kalan metinlerde alfabe daha çeşitlidir. Buddhist Türklerden sınırlı sayıda Sogd, Brâhmî, Tibet alfabesi ile yazılı Türkçe metinlerimiz bulunmaktadır. Ancak Uygur alfabesi Eski Türkçenin geç dönemlerinde artık iyice yaygınlık kazanmış, Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi genel "Türk alfabesi" hâline gelmiştir. Eldeki metinlerden Hristiyan Türklerin de Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesini kullandıkları bilinmektedir.

Eski Türk çağı coğrafyasının batısında Tuna Bulgarları arasında Türkçenin yazımında Türk Runik alfabesi yanında Grek alfabesinin de kullanıldığını belgeleyen yazıtlar bulunmuştur (Tekin 1987).

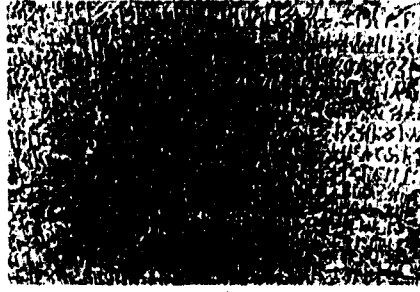
Sogd ve Uygur Yazıları, Eski Türkçenin geç dönemlerinde en yaygın kullanılan alfabe olmuştur. Uygur alfabesi Samî yazılarının Aramî grubuna giren Sogd alfabesinden geliştirilmiştir. Bugün hem Buddhist hem de Maniheizt çevrelerden kalma bu alfabe ile yazılmış zengin bir Türkçe külliyata sahibiz. Alfabe aslında, Buddhist Türkler arasında önce Buddhist literatüre ait eserlerin yazımı için kullanılmış, sonra yayılarak bütün maksatlar için kullanılan bir alfabe niteliğini kazanmıştır. Başlangıçta Buddhist eserlerin Türkçede yazımı için doğrudan Sogd alfabesinin kullanıldığı, zaman içinde bu alfabenin ortografik olarak gözden geçirilip standartlaştırıldığı eldeki birkaç doğrudan Sogd alfabesiyle yazılmış metinden bilinmektedir.

Brâhmî yazısı. İç Asya'da oldukça erken bir zamanda yalnız Sanskrit dili için değil, Turfan, Karaşahr havzası ve Kuça çevresi ahalisinin dili²¹ ile Hotan havzasındaki Saka ahalinin dili için de kullanılmıştı. Bugün elimizde az sayıda da olsa, Kuzey Türkistan Brâhmîsinin bir alt türünün temel alındığı Sanskrit-Türkçe iki dilde veya yalnızca Türkçe metinler vardır. Bunlarla ilgili ilk toplu neşir A.von Gabain tarafından yapılmıştır (TT VIII). Bu neşirdeki metinlerden iki dilli olanları (A-H) yan yana çevirilerdir; Buddhist Sanskrit metinler tek sözcük veya ibareler hâlinde Sanskritini takip ederek aynı sırada çevrilmişlerdir. K, N, O yalnızca Türkçede Buddhist metinlerdir. Diğer metinlerin ikisi (I, M) tıpla, biri (L) astronomi ile, biri de (P) takvimle ilgilidir.

A.von Gabain, bu kâğıda yazılı Brâhmî harfli Türkçe metinlerin tarihinin, kâğıdın niteliğine bakarak 10. yüzyıla ait olabileceğini düşünmektedir. Bununla birlikte, Clauson, en azından Brâhmî yazısının Türkçede ilk kullanımının çok daha erken bir tarihte olması gerektiği görüşünü açıkça belirtir (1962: 92). Maue, Brâhmî harfli Türkçe metinlerin 9. ve 13. yüzyıllar arasında tarihlendirilmesi gerektiğini düşünür, bunların Toharca malzemeyle ilişkili olanları daha erken tarihlidirler. Brâhmî yazısının kullanımı, Doğu Türkistan'ın Buddhist karakterini kaybetmesine kadar sürmüştür (Róna-Tas 1991: 69). Maue, toplam 79 parça veya birim olan Brâhmî harfli metinleri dört grupta inceler: (1) Sanskrit-Türkçe iki dilli metinler, 57 adet; (2) Brâhmî harfli Türkçe metinler, 14 adet; (3) Brâhmî glossalarıyla Uygur alfabesiyle yazılı Türkçe metinler, 7 el yazması; (4) Brâhmî sözcüklerin dâhil edildiği Uygur alfabesi ile yazılı Türkçe metinler, 1 el yazması (Zieme 1984; Róna-Tas 1991: 69). Bunlar, Sengim, Xoço, Murtuk ve Yaxoto'da bulunmuşlardır, hâlen Mainz'da muhafaza edilmektedirler.²²

Tibet Yazısı ile yazılı Türkçe metinlerin varlığını bilim çevresine ilk P. Pelliot duyurmuştur (1921). Pelliot tarafından Tunhuang'da bulunan ve bugün Pelliot tib. 1292 numara kaydıyla Bibliothèque Nationale'de bulunan bu metin bir Buddhist mesele kitabıdır (catechizm). Bu önemli metin üzerinde son olarak Maue-Röhrborn (1985, 1986) ve Moriyasu (1985) durmuşlardır.

Pelliot tib. 1292 numaralı Tibet harfli Türkçe metin dışında, Berlin'de, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz'de saklanan 7 metin parçası daha vardır. Bunlar (1) Mainz 329, *Säkiz Yükmäk Sūtrasının* 142-161. sayfaları, (2) Mainz 712, *Altun Yaruq*'takine benzer bodhisattwa'ların çağrılmasıyla ilgili metin, (3) Mainz 619, TII. Y.59 Tu 117?, bir kısmı Türk bir kısmı Tibet özel adlarının olduğu bir liste, (4) Mainz 194a, 194b Tu.109, bir Buddhist metinden küçük bir parça, (5) Mainz, TII Y. 35; (6) Mainz 196, Tu 113; (7) Mainz 637. Clauson 1-4 metinlerinde geçen Türkçe sözcük ve adların bir listesini *Turkish and Mongolian Studies* adlı eserinde vermiştir.

Bilge Kağan yazıtından detay

lauson, metinleri 8.-10. yüzyıllar arasında tarihlendir-
neyi kabul eder (1962: 97-100).

III. TÜRK RUNİK YAZILI KÜLLİYAT

Eski Türk çağına ait çok sayıdaki, çevre ve alana bağlı olarak çeşitlilik gösteren Türkçe malzeme içinde Türk Runik harfleriyle yazılı olanları, istisnaları ile Türk Tengri dini çevresindeki Türklere aittir. Bu çevrenin yayılımı Güneydoğu Avrupa'dan bugün Saha Türklerinin yaşadığı Saha Yeri'ne kadar uzanır. Bu geniş Avrasya coğrafyası üzerinde kümeler hâlinde rastlanan Türk Runik harfli Türkçe metinler grubu alfabe varyantları yanında, yazıldıkları malzeme ile yazma biçimi ve malzemesi, yoğunlaştıkları bölgeler ve tür çeşitlilikleri bakımından farklılıklar da gösterir. Bu farklılıkta, şüphesiz bu metinlerin V-XIII. yüzyıllar arasına dağılması yanında, onları bugüne bırakan Türk boy ve boy birliklerinin kimlikleri, onların birbirleriyle olan ilgileri ve etkileşimleri de rol oynamıştır.

Türk Runik harfli metinlerin dili meselesinde ulaşılabilecek çözümlerin yukarıda pek kabaca belirtilmeğe çalışılan konuların aydınlanmasına yarayacağı tartışmasızdır. Belirtilen tarih ve coğrafyaya yayılmış metinlerin dilinin hangi yol ve yaklaşımla incelenmesi meselesi apayrı bir tartışma konusudur. Bununla beraber bütün bu malzemeyi tek ve aynı zaman kesitinin malzemesi sayarak incelemenin mümkün olmayacağı açıktır. Yaklaşık olarak 7-8 yüzyıllık bir zaman dilimine yayılan,²³ çoğu tarihlendirilemeyen ve büyük bir kısmı kısa yazılar olan Türk Runik harfli metinlerin dili bir yandan zaman faktörünün ortaya çıkardığı farklılıkları gösterirken, bir yandan da farklı ağız özelliklerini yansıtan malzemeyi barındırmaktadır. Kişi ağızlarından boy ağızlarına, edebî dil, hatta devlet diline kadar uzanan bir dil malzemesiyle karşımızda duran Türk Runik harfli metinlerin dili üzerinde tek tek çalışmalar yapılmamış değildir. Ancak bunların bütünü göz önüne alan çalışmalar olmadığı da bilinmektedir.²⁴

Burada Türk Runik yazısının kökeni üzerindeki görüşlere girişilecek değildir.²⁵ Ancak "Türk Runik Metinler Külliyyatı"nın hem zaman hem de coğrafyanın yarattığı faktörlerle birden çok yazı varyantını gösterdiği tespit edilebilir: Meselâ, Asya alanına yayılı metinler alfabe varyantlarına göre Orhon yazısı ile yazılı metinler, Yenisey yazısı ile yazılı metinler (Yenisey yazısı, Güney Yenisey yazısı ile yazılı metinler), Talas yazısı ile yazılı metinler, Batı Türkistan Türk Runik yazısı ile yazılı metinler (Açıktaş yazısı ile yazılı metinler, İsfara yazısı ile yazılı metinler) olarak gruplandırılabilir. İ.L. Kızlasov Türk Runik alfabe varyantlarını Avrupa-Asya ve Asya Runik alfabeleri olarak iki ana gruba ayırarak Avrupa-Asya grubunda Don, Kuban, Güney Yenisey, Açıktaş ve

İsfara Runik alfabelerini; Asya grubunda da Yenisey, Orhon ve Talas alfabelerini değerlendirebilir.²⁶

Türk Runik alfabetesi ile yazılı metinler yazıldıkları malzemeye göre ana hatlarıyla şu şekilde gruplandırılabilirler: (1) Sert (taş) levha ve kayalar üzerine yazılmış anıt yazıtlar, (2) Çeşitli nesnelere üzerine yazılmış kısa yazıtlar, (3) Metal (tabak, para v.b.) üzerine yazılmış yazıtlar, (4) Keramikler üzerine yazılmış yazıtlar, (5) Kayalar üzerindeki grafitler, (6) Kalem veya fırça ile kağıt veya tahta üzerine yazılmış metinler.

Mevcut metinlerin, janlarına göre en ayrıntılı dağılımı (Kızlasov 1991)'de yapılmıştır. Alt gruplandırmalar ve/veya eklemeler yapılabilirse de bu tasnif şimdilik, yazıtların içerik analizlerine bağlı yapılmış en iyi tasnif olarak görünmektedir. Kızlasov Türk Runik harfli metinleri janlarına göre (1) Mezar yazıtları (2) Sınır yazıtları, (3) Adına yazıtlar, (4) Dua yazıtları, (5) Ayin sonrası yazıtları, (6) Tövbe-istiğfar yazıtları, (7) Övgü yazıtları, (8) Ziyaretçi yazıtları, (9) Sihir sözü yazıtları, (10) Açıklama yazıtları, (11) Sahibini bildiren yazıtlar, (12) Esenlik dileme yazıtları olarak gruplandırmıştır.

Türk Runik harfli metinlerin bölge dağılımlarına bağlı olarak da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında D.D. Vasil'ev'in *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoj runičeskoj pis'mennosti aziatskogo areala* (Moskova 1983) ile İ.L. Kızlasov'un *Runičeskie pi'smennosti yevraziyskix stepey* (Moskva 1994) adlı eserleri gelmektedir.

Aşağıda, *Türk Runik Harfli Metinlerin Dili* başlıklı araştırmayı yapan yazı sahibinin çalışmasına esas aldığı Asya grubu Türk Runik harfli metinlerin alan dağılımına bağlı olarak yaptığı temel tasnif ana hatlarıyla gösterilmektedir.

A. ASYA ALANI TÜRK RUNİK HARFLİ YAZITLARIN BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI²⁷

1. BATI TÜRKİSTAN'DA

Kazakistan'da: 1. Geyik Tasvirli Kemik Plaka, 2. Kerpiç Üzerine Yazıt, Sırdariya, 3. Balçık Mühür Üzerinde Yazıt, 4. İli Ayna Epigrafisi, 5. Cambul Müzesinden heykel üzerinde yazıt, 6. Kegen yazıtı, 7. İli nehri havzası, bronz yüzük üzerinde işaretler, 8. Tamguluktaş kayası yazıtı, 9. Gümüş ayak (kap) üzerinde runik benzeri yazıt, 10. İrtiş aynası üzerinde yazı, 11. Talgar kasabından ağırşak (Alma-Atı yöresinden), 12. Kızılkum yazıtı, *Özbekistan ve Tacikistan'da* I. 1. Kalai-Kafir (İsfara I), 2. Kalai-Bolo I (İsfara II), 3. Kalai-Bolo II (İsfara III), 4. Kizil-Pilyau (İsfara IV), 5. Oş-Xona'dan fragmen, 6. Margelan civarından güğüm üzerinde yazı, 7. Fergana şehri civarından keramik üzerinde fragmen,

Targat / Terh yazıtının kaplumbağasındaki damga

8. Uzgen şehri civarından keramik üzerinde fragment, 9. Begovat şehri civarından kap üzerinde yazı, 10. Mugxon'dan bronz yüzük üzerinde yazı, 11. Kuva-Say nehri kıyısında bulunmuş kâse kırığı üzerinde dört işaretten oluşan fragmen, 12. Kuva'dan fragmen, 13. Endican'dan güğüm üzerinde Runik yazıt, 14. Kalai-Kafir-nigan Yazıtı I, 15. Kalai-Kafir-nigan Yazıtı II, II. 16. Mug dağında, Sogd'dan el yazılı doküman, *Kırgızistan'da, Kuzeyinde*: Talas I, 2. Talas II, 3. Talas III, 4. Talas IV, 5. Talas V, 6. Talas VI (Terek-Say), 7. Talas VII (Açıktaş/Talas Deyneği), 8. Talas VIII, 9. Talas IX, 10. Talas X, 11. Talas XI, 12. Talas XII, 13. Talas XIII, 14. Talas Ala-Too Kaya Epigrafisi, 15. Koy-Sarı, 16. Karatal, 17. Urcara'dan ayna üstünde yazı., *Güneyinde*: 18. Batken-Aktepe'den yazıt parçası, 19. Kara-Beyit Kurganından Dikili Taş.

2. DOĞU TÜRKİSTAN'DA

A. Mağara-tapınak ve diğer malzeme üzerine yazılı metinler 1. Dunhuang'daki 8. mağara-tapınaktan grafitler, 2. Yar-Xoto Buddhist tapınağının meskûn mağarasından grafitler, 3. Doğu Türkistan'dan ayna, 4. Turfan yakınındaki mağara-tapınaktan grafitler; B. Kâğıda yazılı metinler I. İngiltere-Sir Aurel Stein koleksiyonundaki 12 parça metin 1-3. 8212/76. (Miran'dan dört küçük fragmen (DTSI kodu ThS I)), 4. 8212/77. (Dunhuang'dan fragmen II (DTSI kodu ThS III)), 5-9. 8212/78. En eski atasözlerini ihtiva eden birbirinden ayrı beş parçalık Türk runik harfli metinler, 10. 8212/79. Yukarıdaki

Bilge Kağan yazıtından detay

8212/78 numaralı metnin son parçası A yüzünde 1, B yüzünde 2 str. olmak üzere 3 str.lık Türk Runik harfli metin, 11. 8212/104. Sekiz Yükmek'teki Türk Runik harfli tek satır, 12. 8212/161. Irk Bitig "Fal Kitabı" II. *Japonya-Kont Özani Kozui koleksiyonu (Ryukoku Üniversitesi)* 13. Nr. 8129. III. *Rusya Federasyonu'nda* 14. Toyuk'ta bulunan 6 str.lık Türk runik harfli metin. IV. *Fransa-Bibliothèque Nationale'de Pelliot, Tibetçe Bölümünde*. 15. Nr. 2132 V. *Almanya-Berlin Koleksiyonundaki 34 parça Türk runik harfli metin* A. *Staatsbibliothek'de bulunan metinler* 1. Mz. 167 (T I D 20), 2. Mz. 169 (T I x 21), 3. Mz. 171 (T M 340), 4. Mz. 172 (T M 330), 5. Mz. 173 (T II D 19), 6. Mz. 174 (T II D 52-K), 7. Mz. 175 (T M 337 x), 8. Mz. 377 (T II T 20), 9. Mz. 383 (T II K), 10. Mz. 385 (T M 337), 11. Mz. 386 (T M 533), 12. Mz. 387 (T II D B 227), 13. Mz. 388 (T M 326), 14. Mz. 400 (T I-), 15. Mz. 402 (T M 337-339), 16. Mz. 403 (T M 335-337), B. *Museum für Indische-Kunst (MIK)'da bulunan metinler* 1. T M 327-MIK III 34a/b, 2. T II T 20-MIK III 34b, 3. MIK III 200b C. *Akademie der Wissenschaften der DDR'de bulunan metinler* 1. U. 5 (T M 342), 2. U. 171 (T M T 20) a/b, 3. U. 172 (T II D 67), 4. U. 173 (...), 5. U. 174 (T M 336) a/b, 6. U. 175 (T M 57-T m 339), 7.

U. 176 (T M 326?), 8. U. 177 (T M 341), 9. U. 178 (T M 328), 10. U. 179 (T M 334), 11. U. 180 (T M 331), 12. U. 181 (T IIT x 6), 13. M. ... (T M 407), Ç. *Kaybolmuş olanlar* 1. T II T 14 (Toyok II. (DTSI'ye göre kodu ThB)), 2. T M 332,

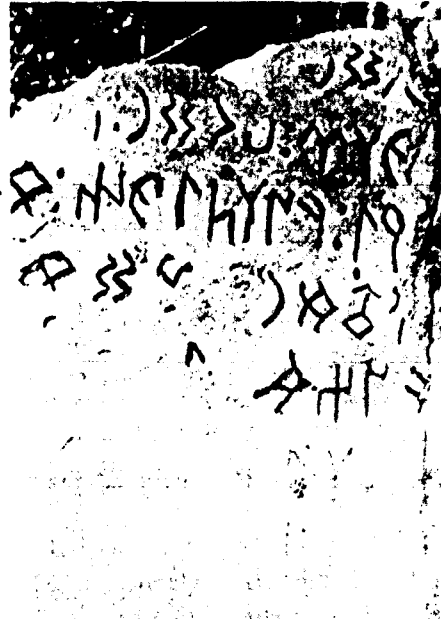
3. MOĞOLİSTAN'DA

Çöyr Yazıtı, 2. Hangiday-Had Yazıtı, 3. Ongin Yazıtı, 4. Köl-İç-Çor (İhe-Hüşörü) Yazıtı, 5. İhe-Ashete (Höl-Asgat) Yazıtı, 6. İh Hanuy Nuur Yazıtı, 7. Köl Tigin Yazıtı, 8. Köl Tigin Anıtı Kaplumbağa kaide üzerindeki yazıt, 9. Köl Tigin Külliyesinden iki işaretli kerpiç, 10. Tonyukuk Yazıtı, 11. Tonyukuk harabelerindeki sıvalar üzerinde yazılar, 12. Bilge Kağan Yazıtı, 13. Hoyto-Tamir Yazıtları I-X, 14. Şivet Ulan'dan ramga stela ortasında bazı Runik graflar, 15. Moyun-Çor (Şine-Usu) Yazıtı, 16. Tez Yazıtı, 17. Terh (Taryat) Yazıtı, 18. Sevrete Yazıtı, 19. Suci Yazıtı, 20. Karabalgasun Yazıtları I-II, 21. Gurvan Mandal Yazıtları I-II, 22. Bayan-Ülgey Açıit Nur Yazıtı, 23. Gurvaljin Uul Yazıtı, 24. Ar Xanangiy Yazıtı, 25. Beger Yazıtları I-IV, 26. Kutlug yazılı Tamga Yazıtı, 27. Para, 28. Züriyn ovoo Yazıtı (Somon-Tes), 29. Tevş Yazıtları I-III (Arts Bogdo), 30. Hutag Ula Yazıtı, 31. Doloodoy Yazıtı (Ulankom), 32. Tömör Tsorgo Yazıtı, 33. Har Tsagaan Us Yazıtı, 34. Açıit Nuur Yazıtları I-II (Ovs Aymağı), 35. Kitap üzerindeki Türk Yazısı/Sahte Yazıtı, 36. Darvi Yazıtları I-II (Tsagan Tolgoy I-II), 37. Övör Dörvölji Yazıtı, 38. Han Had Yazıtı (Yamanı-U), 39. Tsahir Yazıtı, 40. Övör Dörvölji Yazıtı, 41. Örük Had Yazıtı, 43. Raşaan Had Yazıtları I-II (Hentey II-III), 44. Tsenher Mandal Yazıtı (Hentey I), 45. Yayım lanmayanlar.

4. GÜNEYDOĞU SİBİRYA'DA

Dağlık Altay'da: 1. Katanda, 2. Tuyaxta, 3. Kuray I-II, 4. Çarış, 5. Mendur-Sokon I-V, 6. Biçiktu-Boom I-III, 7. Koş-Ağaç, 8. Taldu-Ayrı, 9. İnen, 10. Jalgız-Tübe I-II, 11. Kalbak Taş I-XII, *Yenisey Havzasında*:²⁸ 1. Y1. Uyuk-Tarлак Yazıtı, 2. Y2. Uyuk-Arjan (Uyuk-Arxan) Yazıtı, 3. Y3. Uyuk-Turan Yazıtı, 4. Y4. Ottuk-Daş I ("Tuva B stelası"), 5. Y5. Barık I, 6. Y6. Barık II, 7. Y7. Barık III, 8. Y8. Barık IV, 9. Y9. Kara-Sug Yazıtı, 10. Y10. Elegest I, 11. Y11. Berge, 12. Y12. Aldıı-Bel I, 13. Y13. Çaa Höl I, 14. Y14. Çaa Höl II, 15. Y15. Çaa Höl III, 16. Y16. Çaa Höl IV, 17. Y17. Çaa Höl V, 18. Y18. Çaa-Höl VI, 19. Y19. Çaa Höl VII, 20. Y20. Çaa Höl VIII, 11. Y21. Çaa-Höl IX, 13. Y22. Çaa-Höl X, 14. Y23. Çaa-Höl XI, 15. Y24. Xaya-Baji I, 16. Y24/2 Xaya-Baji II, 17. Y24/3 Xaya-Baji III, 18. Y24/4 Xaya-Baji IV, 19. Y24/5 Xaya Baji V, 20. Y24/6 Xaya-Baji VI, 21. Y24/7 Xaya-Baji VII, 22. Y24/8 Xaya-Baji VIII, 23.

Y24/9 Xaya-Baji IX, 24. Y24/10 Xaya-Baji X, 25. Y24/11 Xaya-Baji XI, 26. Y24/12 Xaya-Baji XII, 27. Y24/13 Xaya-Baji XIII, 28. Y24/14 Xaya-Baji XIV, 29. Y24/15 Xaya-Baji XV, 30. Y24/16 Xaya-Baji XVI, 31. Y24/17 Xaya-Baji XVII, 32. Y24/18 Xaya-Baji XVIII, 33. Y24/19 Xaya-Baji XIX, 34. Y24/20 Xaya-Baji XX, 35. Y24/21 Xaya-Baji XXI, 36. Y25. Oznaçennoe I, 37. Y26. Oçurı ("Açurı"), 38. Y27. Oya, 39. Y28. Altın-Köl I, 40. Y29. Altın-Köl II, 41. Y30. Uybat I, 42. Y31. Uybat II, 43. Y32. Uybat III, 44. Y33. Uybat IV "Uzun-Oba I", 45. Y33/2. Uzun Oba II, 46. Y34. Uybat V ("Kara-Kurgan"), 47. Y35. Tuba I, 48. Y36. Tuba II, 49. Y37/1. Tuba III "Bogatır", 50. Y37/2. Tuba III "Bogatır", 51. Y38/1. Ak-Yüs I (Togus As I), 52. Y38/2. Ak-Yüs II (Togus As II), 53. Y39/1. Kara-Yüs I (Sülele I), 54. Y39/2. Sülele II, 55. Y40. Taşoba, 56. Y41. Xemçik-Çırgakı, 57. Y42. Bay-Bulun I ("Minusinsk Müzesi Kitabesi"), 58. Y43. Kızıl-Çıraa I, 59. Y44. Kızıl-Çıraa II, 60. Y45. Köjeelig-Xovu, 61. Y46. Telee, 62. Y47. Süci (bkz. Moğolistan 19), 63. Y48. Abakan nehrinden Yazıt, 64. Y49. Bay-Bulun II ("Tuva'dan İlk Yazıt"), 65. Y50. Tuva "B" Steli ("Tuva'dan İkinci Yazıt"), 66. Y51. Tuva "D" Steli ("Tuva'dan Üçüncü Yazıt"), 67. Y52. Elegest II, 68. Y53. Elegest III ("Elegest II"), 69. Y54. Ottuk-Daş Yazıtı III, 70. Y55. Tuva "G" Steli, 71. Y56. Malinovka, 72. Y57. Saygın ("Borbak-Arığ"), 73. Y58. Kezek-Xuree, 74. Y59. Xerbis-Baarı, 75. Y60. Sargal-Aksı, 76. Y61. Suglug-Adır-Aksı, 77. Y62. Kanmıldıg-Xovu, 78. Y63. Ortaa-Xem, 79. Y64. Ottuk-Daş Kitabesi II, 80. Y65. Kara-Bulun I, 81. Y66. Kara-Bulun II (Bağır Kitabesi), 82. Y67. Kara-Bulun III, 83. Y68. El-Baji, 84. Y69. Çer-Çarık, 85. Y70. Elegest IV ("İr-Xol"), 86. Y71. Podkunninskoe, 87. Y72. Aldı-Bel II, 88. Y73. İyme I, 89. Y74. Samagaltay, 90. Y75. Kuten-Buluk, 91. Y76. Ayna Parçası I, 92. Y77. Ayna Parçası II, 93. Y78. Para I, 94. Y79. Para II, 95. Y80. Kemer Kayıdından Plaka (Bellik Köyü), 96. Y81. Kopyon-Altın Kap I ("Altın Sürahi"), 97. Y82. Kopyon-Altın Kap II ("Altın Küp"), 98. Y83/GY6. Uybat VII ("Uybat gümüş kap"), 99. Y84. Ayna Parçası III, 100. Y85. Ayna Parçası IV, 101. Y86. Taş-Tılsım-Oçurı'dan, 102. Y87. Taş Ağırşak I, 103. Y88. Ağırşak-Damga, 104. 89. Ovyur I, 105. Y90. Ovyur II, 106. Y91. Bedelig Valun, 107. Y92. Demir-Sug, 108. Y93. Yur-Sayır I, 109. Y94. Yur-Sayır II, 110. Y95. Xemçik-Bom I, 111. Y96. Xemçik-Bom II, 112. Y97. Xemçik-Bom III, 113. Y98. Uybat VI, 114. 99. Ortaa-Tey, 115. Y100. Bayan-Kol, 116. Y101. Baykolovo, 117. Y102 "Arjan II" kurganından Yazılı ve Bronz Plaka, 118. Y103 "Arjan II" kurganın-

Köl-Tigin Yazıtının kaplumbağa kaidesinin yazıtı

dan Yazılı ve Bronz Plaka, 119. Y104. Oznaçennoe II, 120. Y105. Tuva Koleksiyonundan PLİTA, 121. Y106. Çerbi, 122. Y107. Xadinnıg, 123. Y108. Uyuk-Oorzak I, 124. Y109. Uyuk Oorzak II, 125. Y110. Uyuk-Oorzak III, 126. Y111. Tepsey I, 127. Y112. Tepsey II, 128. Y113. Tepsey III, 129. Y114. Tepsey IV, 130. Y115. Tepsey V, 131. Y116. Tepsey VI, 132. Y117. Tepsey VII, 133. Y118. Turan I, 134. Y119. Sağlı, 135. Y120. Tugutüp Levhası ("Krasnoyarsk Müzesi Yazıtı I"), 136. Y121. Krasnoyarsk Müzesi Anıtı Stel II, 137. Y122. İyme II ("İyme yakınında heykel duvarı"), 138. Y123. Tepsey VIII, 139. Y124. Tepsey IX, 140. Y125. Tepsey X, 141. Y126. Tepsey XI, 142. Y127. Ayna V, 143. Y128. Ayna Parçası VI, 144. Y129. Ayna Parçası VII, 145. Y130. Ayna Parçası VIII, 146. Y131. Bronz Söve Pervazı, 147. Y132. Uybat VIII ("Uybat çaa-tasa taşı"), 148. Y133. Kopyon Çaa-Tas Taşı, 149. Y134. Üst-Sos, 150. Y135. Üst Kulog, 151. Y136. Mugur-Sargol I, 152. Y137. Kres-Xaya (Fırkalı), 153. Y138. Kara-Yüs II (Ozernaya Yazıtı I), 154. Y139. Çaptık Taşı, 155. Y140. Mugur-Sargol II, 156. Y141/GY8. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfları I, 157. Y142/GY9. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfları II, 158. Y143. Ayna Parçası IX, 159. Y144. Novosyolovo, 160. Y145. Mugur-Sargol III, 161. Lisiç'ya I (Xakasya), 162. Lisiç'ya II (Xakasya), 163. Kök Xaya (Yes n. Hakasya) üzerinde kırmızı mürekkeple yazıt, 164. Kunä dağı kaya yazıtı (Hakasya), 165. Beyskoe köyünden Gümüş Kama, 166. Bronz Ayna Starı Knışi Köyünden (Minusin Müzesi, Env. No. 5022), 167. Bronz Para-Kamenka. Köyü, 168. Bronz Para-Krasnoyarsk, 169. Devlet Ermitajından Gümüş Kap (Env. No. SK-590),²⁹ 170. Edegey I, 171. GY1. Sülele III (Y39/str. II. Kara Yüs), 172. GY2. Sülele IV (Y39/str. III. Kara Yüs), 173. GY3. Sülele V (Y39/str. IV. Kara Yüs), 174. GY 4. Sülele VI (Y39/str. VI. Kara Yüs), 175. GY5/1-2. Minusin Müzesindeki Ağırşak, 176. GY7. Sargol, 177. GY10. Ozernaya II, 178. GY11. Turan III, 179. GY12. Edegey II, 180. GY13. Edegey III, 181. GY14. Çinge, 182. GY15. Edegey IV, 183. GY 16. Edegey V, 184. GY17. Edegey VI, 185. GY18. Karban, 186. Diğer Yenisey yazıtları,

5. KUZEYDOĞU SİBİRYA'DA

Yukarı Baykal ve Lena kıyısında: 1. Petrovsk Yazıtı, 2. Davidovsk Yazıtı, 3. "Pisanıy" adasındaki Yazıt, 4. Kurtuhay Yazıtı, 5. "Şişkin Kadın Kam", 6. Koçug Yazıtı, 7. Sagan-Zaba Koyundaki Yazıt, 8. Küçük Taş (Popovoy köyünden 1 km. de. Ol'hon rayonu), 9. Manhay Kayası I, 10. "Krest" Yazıtı, 11. Haşhay, 12. Ağır-

şak I, 13. Ağırşak II, 14. Aşağı-Ungin kasabasından aşık kemiği üzerindeki yazı, 15-16. Siine nehri ağzı aşağısında runik benzeri işaretler, 17. Taş alet üzerinde yazı, 18. Ussuriyska'dan taş parça üzerinde runik benzeri yazı.

IV. MANİHEİST VE BUDDHİST ÇEVRE TÜRK KÜLLİYATI

Maniheist ve Buddhist Türk çevrelerinden kalan eserler Doğu Türkistan ve Tun-huang bölgelerinde 1890'larda başlayan ve bugün de süren ekspedisyenlerle ortaya çıkarılmışlardır. Yüzyılın başında yapılan araştırma gezileri sırasında bulunan eserler bugün dünyanın çeşitli kütüphane ve arşivlerinde saklanmaktadır.

Doğu Türkistan'a araştırma gezileri ilk Ruslar tarafından düzenlenmiştir. İlk Rus ekspedisyonu G.E. Grumm-Grjimaylo ve M.V. Pevtsov tarafından 1889-1890 yılında gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki 1909-1910, 1914-1915 tarihli Rus ekspedisyenlerinin başında S.S. Oldenburg bulunmuştur. S.E. Malov da 1909-1911 ve 1913-1914 tarihli alana yaptığı gezilerinde önemli yazmalar elde etmiştir. Doğu Türkistan'ın Rus işgali dönemine rastlayan bu dönemde, N.R. Petrovskiy ve N.N. Krotkov gibi Çarlık Rusyaşının resmî görevlileri de topladıkları dil yadigârlarını Moskova'ya göndermişlerdir. Rusya Bilimler Akademisi koleksiyonu, önce Kulca'da daha sonra da Urumçi'de görev yapan N.N. Krotkov'un topladığı 4,073 parçayla zenginleşmiştir. Bugün bu yazmaların hepsi St. Petersburgdaki İstitut Vostokovedeniya'da saklanmaktadır.

Bugün İngiltere'de, British Library'de Stein Koleksiyonu içindeki Doğu Türkistan ve Tunhuang kaynaklı yazmalar Marc Aurel Stein'in 1900-1901, 1906-1908, ve 1913-1915 tarihlerinde yaptığı üç araştırma gezisinde elde ettiği malzemeye dayanır.

Doğu Türkistan'a aynı zamanlarda, Albert Grünwedel ve Albert von le Coq başkanlığında Almanlar da araştırma heyetleri göndermişlerdir. 1902-1903, 1904-1905, 1906-1907 ve 1913-1914 yıllarında yapılan dört araştırma gezisi sırasında binlerce yazma parçaları toplanmıştır. Bunlar bugün Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften'de Turfansammlung içinde ve Berlin'de Museum für Indische Kunst'ta in Berlin'de korunmaktadır. Akademi'nin Turfan Araştırmaları bölümü bugün bu metinlerin bir kısmını internet ortamına aktarmaya başlamıştır.

Fransa'daki Türkçe Buddhist yazmalar, Paris'te Bibliothèque Nationale ve Musée Guimet'de saklanmaktadır. Bu yazmaların asıl bölümünü P. Pelliot'un 1906-1909 yıllarında yaptığı araştırma gezisinde elde

ettikleri yazmalardır. Bunlar J. Russel Hamilton tarafından işlenmiştir (1971, 1986).

Japonya'daki Türkçe metinler Kont Ôtani tarafında finanse edilen üç araştırma gezisiyle elde edilmiş parçalardır. Bu araştırma gezileri 1902-1904 (Kont Ôtani başkanlığında), 1908-1909 ve 1910-1914 yılları arasında düzenlenmiştir. Son iki araştırma gezisi Tachibana Zuichô başkanlığında yapılmıştır. Bugün bu gezilerden elde edilen yazma parçalarının hemen hepsi, Kyoto'da Ryûkoku Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Japonya'da Ôtani koleksiyonu dışında, Nara'da, Tenri Kütüphanesinde ve Kyoto'da Fujii Yûrinkan Müzesinde ve Nakamura Fusetsu koleksiyonunda bazı Türkçe yazma parçaları bulunmaktadır.

Bu sayılan koleksiyonların dışında, Çin Halk Cumhuriyeti'nde, çeşitli enstitü arşivlerinde ve Pekin Millî Kütüphanesinde, Stockholm'de Folkens Museum'da, Helsinki Üniversitesi Kütüphanesinde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Ankara'da Etnografya Müzesinde birkaç yazma parçası saklanmaktadır.

Buddhist ve Maniheist Türk araştırmaları, Almanya'da F.W.K. Müller, Albert von le Coq'un, Rusya'da W. Radloff'un başlattığı çalışmalarla bugün Türklük biliminin literatürde Uyguristik olarak bilinen ayrı bir bilim dalı hâlinde sürdürülmektedir.

A. MANİHEİST ÇEVRE TÜRK KÜLLİYATI

Maniheist bir Türk cemaatinin oluşmasının ilk resmî temeli Maniheizmin M.S. 762'de Ötüken Uygur Kağanlığında Böğü Kağan tarafından devlet dini olarak kabulüyle atılmıştır.³⁰ Bu resmî tarihi Maniheist Türk edebiyatının da doğuş tarihi olarak kabul etmek mümkündür.

Doğu Türkistan'da bulunmuş Maniheist Türklere ait yazmaların bir bölümünün bu bölgeye göçten önceki dönemde, yani 840'tan önce daha Ötüken'de iken yazılmış olmaları gerektiği düşünülmektedir. Yine Turfan koleksiyonu içinde bulunan Manihey yazısı ile yazılı Sogdca yazmalardan bir bölümünün, Türkler tarafından yazdırıldığı düşünülmektedir. Bu sonuca belgelerde geçen Uygur devlet adamlarının adlarından varılmaktadır. Gabain aynı sebeple bunların bir bölümünün Ötüken Uygur Kağanlığı dönemine, bir bölümünün de 850'den sonraki Hanlıklar dönemine ait olabileceği belirtmiştir (Tezcan 1978: 284). Bu yazmalar içinde en önemlisi *Mañnāmag* adlı 825-832 yılları arasında düzenlenmiş bir ilâhiler derlemesidir.

Maniheist Türkler arasında kullanılmış iki temel alfabedir: Mani alfabesi ve Uygur alfabesi. Mani alfabesi Maniheist Türkler arasında daha sonra yerini Uygur

Köl-Tigin yazıtının güney yüzünden kırılan parça

alfabesine tamamen terketmiştir. Maniheist çevreden kalan Türkçe yazmaların boyutları çok küçüktür. Yazıların titiz ve dikkatli ellerden çıktığı gözlenir. Noktalama işaretleri bakımından da Buddhist çevreye ait metinlerden kolaylıkla ayrılır.

Maniheis Türk edebiyatının ürünleri arasında öyküler,³¹ dinî metinler, Maniheist müminlerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilâhîler kalmıştır. Maniheist Türkçe eserlerin işleniş A. von le Coq'un eserleriyle başlar. Onun bir dizi hâlinde çıkan *Manichaica* (I-III) adlı eseri, Maniheist Türk araştırmaları tarihinde bugün de değerini korumaktadır. Daha sonra Berlin Koleksiyonunda bulunan Maniheist çevreden kalmış bütün metin parçaları P. Zieme tarafından işlenip yayınlanmıştır: *Manichäisch-türkischä Texte (Texte, Übersetzung, Anmerkungen)*. BT V, Berlin 1976.

Berlin Brandenburg Akademisi Turfan Koleksiyonunda saklanan Eski Türkçe metinlerin dijital ortama aktarılması projesi kapsamında yürütülen "Vorislamische Altürkische Texte: Elektronisches Corpus"-Pre-Islamic Old Turkic Texts: Electronic Corpus" (kısa adı VATEC) projesinin örnek CD'si; VATEC CD 1.0 (2001) içinde de *Huastvanift* metninin Uygur ve Mani harfli nüshalarından parçalar (Londra nüshasının tamamı, Berlin ve Saint-Petersburg nüshalarından parçalar ile tamamlanmış bir metin olarak) ile 51 adet Mani ve Uygur harfli fragman dijital ortama aktarılmıştır. 60 cilt hâlinde Mısır ve Orta Asya Manihey metinlerinin yayınlanmasının hedeflendiği UNESCO ve UAI (Union Academique Internationale) sponsorluğunda yürütülen uluslar arası *Corpus Fontium Manichaeorum* projesinde, Türkçe metinler de yayın kapsamına alınmıştır.³²

Dinî öğretilere ait metinler arasındaki *iki yltız nom* "İki Kök Kitabı"nın Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan *Şaburagan* olduğu sanılmaktadır. Bu çevreden soru-cevap tarzında hazırlanmış öğreti kitapları da kalmıştır. Türkçe olarak Maniheizmin dinî kurallarını anlatan metin parçaları ile manastır yönetimine ait metinler de bulunmaktadır.³³ 10. yüzyıl sonu veya 11. yüzyıl başına tarihlendirilen Manihey *Pothi*-Kitabı L. Clark tarafından işlenmiştir (1982).

Tövbe duaları metinleri içinde en önemlisi hem Mani hem de Uygur harfli çok sayıda yazma nüshası bulunan *Huastvanift*'tir. Nüsha kritiği çalışmalarıyla bugün elimizde tam bir *Huastvanift* metni vardır. 15 bölümden oluşan eser, Maniheist dinî kuralların çığnemesinden doğmuş olabilecek günahlardan kurtulmak için edilen duaları içerir. Metinde önce Maniheist kurallar belirtilir,

sonra bunların çığnemesiyle işlenen günahlar verilerek tövbe edilir. Eser üzerinde F.W.K. Müller (1904), W. Radloff (1909), A. von Le Coq (1991), W. Bang (1923), L. V. Dmitriyeva (1963), J.P. Asmussen (1965), P. Zieme (1966) gibi âlimlerin çalışmaları vardır.³⁴

Maniheist Türklerden bugüne Türkçe okudukları dua ve ilâhî metinleri de kalmıştır. Bunlar arasında hem ön uyakla hem de son uyakla yazılmış manzum Türk edebiyatının başarılı örnekleri vardır.

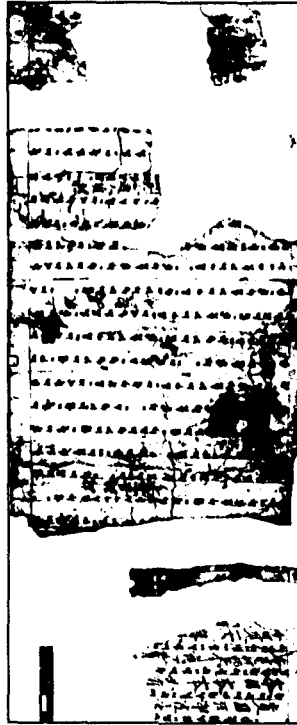
B. BUDDHİST ÇEVRE TÜRK KÜLLİYATI

Buddhist Türk Edebiyatına Genel Bir Bakış. Buddhist Türk çevresinden bugün elimizde hem dinî hem de din dışı zengin bir edebiyat bulunmaktadır. Yazmaların çoğu Sogd işlek yazısından geliştirilmiş Uygur alfabesi ile yazılmışlardır. Doğrudan Sogd yazısı ile yazılmış birkaç parça dışında Brâhmî ve Tibet yazısı ile yazılmış az sayıda yazma da vardır, bzk. yukarı. Metinler *pustaka* formatında, Çin kitap tomarı tarzında, katlama kitap gibi çeşitli kitap biçimlerinde hazırlanmıştır. Yazmalar fırça veya kalemle siyah mürekkep kullanılarak yazılmışlardır. Bazı dinî kelimeler için kırmızı mürekkebin de kullanılmış olduğu görülür. Basma eserler, oyma bloklardan baskı tekniği uygulanarak hazırlanmışlardır.

Türk Buddhist edebiyatının büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca, Toharca B ve Sogdcadan yapılmış çevirilerdir. Az sayıda telif eser de vardır. Eldeki çeviri eserlerin büyük kısmı Çince'den yapılmış olanlardır. Tibetçeden çevrilmiş 16 metin bilinmektedir. Dokuz adet doğrudan Sanskritçeden çevrilmiş eser vardır. Üç eserin Toharca orijinallerinden çevrildiği sanılmaktadır. Hangi dilden çevrildiği belirlenemeyen metinler de bulunmaktadır.

Bildiğimiz çevirmenler içinde en ünlüleri Beşbalıklı âlim Şiņqo Şâli Tutuņ'dur. Şiņqo Şâli Tutuņ'un, Çince'den Türkçeye yaptığı çeviriler arasında *Suvarnaprabhâsasottama Sûtra*, ünlü Çinli Buddhist rahip Hsüan-Tsang'ın Biyografisi, *Nīlakantha(ka) Sûtra*'yı sayabiliriz. Şiņqo Şâli Tutuņ'un bunlardan başka çevirileri de vardır.

Bir diğer âlim, *Maitrisimit nom bitig*'i Toharcasından çeviren Prajñarakṣita'dır. 13. yüzyıldan Beşbalıklı Antsaņ ve Küntsün Şâli Tutuņ bilinmektedir. Beşbalıklı Antsaņ *Buddhāvataṃsaka Sûtra* ve *Samantabhadra-caryāprañidhana*'yı çevirmiştir. Küntsün Şâli Tutuņ'un ise, *Ci bei dao chang chan fa* çevirisi vardır. Punyaśrī ve Samghaśrī, Mañjśrī Sādhana, Karunadāsa ve Komullu (: Hamili) Arya Acarya 14. yüzyılda faaliyet göstermişler, Tibetçeden çeviriler yapmışlardır. Elimizdeki Buddhist eserlerin Türkçeye çevrilmesinde, Kök Türk kağanlığı-

Çin yazmasından Runik harfli bir bölüm. (M.S. 925.)

nın 1. döneminde bilinen misyon faaliyetleri (bkz. yu-
kari) sayılmazsa, üç safha belirlenebilmektedir. Moriya-
su'ya göre en erken safha 10. yüzyılın son onlu yılları
ile 11. yüzyılın ilk onlu yıllarını kaplar. İkinci safha,
11. yüzyıldan 13. yüzyıl başına kadar süren çeviri faali-
yetlerini içine alır. Bu dönemde yapılan çevirilerin
hemen hepsi Çince'dendir. Son safha, 13-14.
yüzyıllarda, Yüan sülâlesi döneminde yapılan çevirileri kapsar.³⁵

Buddhist kanon (= *Tripitaka*) üç bölümden oluşur: (1) *Vinaya-piṭaka*, (2) *Sūtra-piṭaka*, (3). *Abhidharma-piṭaka*. Buddhizmin kutsal metinleri muhteva ve biçimlerine göre de bölümlendirilir. Pāli Tripitaka'nın içinde, kanonun 9 Aṅga'ya, dala ayrıldığı belirtilir:

- (1) *Sutta* (sūtra = Tü. *sudur*), düz yazı vaaz,
- (2) *Geyya* (geya = Tü. *taqsut*), düz yazı ve şiir karışık vaaz,
- (3) *Veyyākaraṇa* (*vyākaraṇa* = Tü. *adıra yarlıqamaq*), açıklamalar, yorumlar,
- (4) *Gāthā* (*gāthā* = Tü. *sloka*), şiir dörtlükleri",
- (5) *Udāna* (*udāna* = Tü. *ävdimäk*), özlü sözler,
- (6) *Itivuttaka*, (*itivuttaka* = Tü. *ävriş*) "Buddha şöyle dedi" sözleriyle başlayan kısa konuşmalar,
- (7) *Jātaka* (*jātaka* = Tü. *çatik*), Buddha'nın önceki doğumlarına ait hikâyeler,
- (8) *Abbhutaddhamma* (*abhuta-dharma* = Tü. *muğadinçry nomlar*), mucizevi dharmalar,
- (9) *Vedalla*, soru-cevap biçimindeki öğretiler.

9 Aṅga'ya, bazen 12 *Dharmaṇṇavacana*'ya benzer bir bölümlendirme *Saddharmapundarīka*, *Mahākaruṇāpundarīka* gibi Sanskrit Buddhist metinlerde de bulunur.³⁶ 12 *Dharmaṇṇavacana* 'Dharma/(Buddha'nın Kanunu) ilânı' Tü. *Abhidharmakośabhāṣya-ṭikatattvārtha-nāma* metninde de tespit edilmiştir. 12 *Dharmaṇṇavacana* 9 Aṅga'nın dokuzuncusu dışında, *Avadāna* (= Tü. *yöleşürüg*); benzetmeler; *Nidāna* (= Tü. *başlay*) konuşma başlangıçları, girişler; *Vaiṇṇya* (= Tü. *kiğürmäk*), genişletmeler; *Upadeśa* (= Tü. *yörä sözlämäk*), yorumlamalı konuşmaları içerir. P. Zieme bunların Tü. *Abhidharmakośabhāṣya-ṭikatattvārtha-nāma* metnine göre bir değerlendirmesini yapmıştır (1991: 43-44).

Vinaya-piṭaka, manastır cemaatinin (Skr. *saṅgha*), Buddhist rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içine alır. Eski Türkçede Buddhist *vinaya-piṭaka* literatüründen birkaç metin bilinmektedir: Brāhmī yazısı ile yazılı iki dilli; Sanskrit-Türkçe bir *Karmavācānā* metni parçası bunlardan biridir. Maue-Röhrborn (1976) tarafından işlenen metin, bir manastır kıyafetinin nasıl giyilip kullanılacağına dairdir. *Pravāraṇā Sūtra* bir rahibin yağmurlu bir mevsim boyunca çekildiği inzivadan çıktıktan sonra yapacağı işleri anlatır; bir derleme olan *Insadi Sūtra*'nın 52-760. satır-

larında *Pravāraṇā* töreni tasvir edilmiştir. Metin S. Tezcan tarafından işlenmiştir (BT III, 1974). P. Zieme "Das *Pravāraṇā Sūtra* in alttürkischer Überlieferung" başlıklı çalışmasında Turfansammlung içinde tespit ettiği *Insadi Sūtra* ile paralellik gösteren iki fragmen üzerinde durmuştur (*Acta Iranica* 12, 1988: 445-453). Manastır kuralları (*Prātimokṣa*) hakkında bir yorum olan *Vinayavibhaṅga* ile ilgili Buddhist Türk literatüründe Brāhmī alfabetiyle yazılı ve Sanskrit-Türkçe iki dilli birkaç metin parçası Turfansammlung içinde tespit edilebilmiştir. Mūlasarvāstivada *Vinayavibhaṅga*'sı ile Sarvāstivada *Vinayavibhaṅga*'sına ait bu metin parçaları Maue tarafından işlenmiştir (1996).

Sūtra-piṭaka, tarihsel Buddha ile diğer bütün Buddhaların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan vaazları toplar, çoğunlukla diyalog şekindedirler. Sūtralar, dinin (*dharma*) bir veya birden fazla konusu üzerinde uzun ya da kısa açıklamalardır (Winternitz 1933: 9). *Sūtra-piṭaka*, beş *āgama*, yani beş büyük *sūtra* koleksiyonundan oluşur: (i) *Dīrghāgama*, "Uzun vaazlar koleksiyonu"ndan Türkçe metin fragmenleri Turfansammlung'da tespit edilmiştir. Bunlar Gabain (1954, TT VIII), Kudara-Zieme (1983, 1995) tarafından işlenmiştir. (ii) *Madhyamāgama* "Orta boy Sūtralar Koleksiyonu"ndan Türkçe parçalar da Gabain (1954, TT VIII), Kudara-Zieme (1983, 1995) tarafından işlenmiştir. (iii) *Samyuktāgama* "Gruplanmış söylemler koleksiyonu"na ait belirlenmiş Türkçe metin parçaları da Gabain (1954, TT VIII), Kudara-Zieme (1983, 1995) tarafından işlenmişlerdir. *Samyuktāgama*'nın kısa Çince versiyonundan çevrilmiş 6 Türkçe fragmen de tespit edilmiştir. (iv) *Ekottarāgama* "Yükselen sayı düzeninde hazırlanmış vaazlar koleksiyonu"ndan yedi Türkçe fragmen vardır. Fujii Yûrinkan Müzesinde bulunan parça dışındaki *Ekottarāgama* parçaları Kudara (1986) ve Kudara-Zieme (1995) tarafından yayımlanmışlardır. Türkçe sūtralar arasında *Diṣastvustik*, *Udānavarga*'dan parçalar da bulunmuştur. *Jātakalar* içine alarak Buddha biyografileri ve *avādanalar* Mahāyana-dışı Buddhist sūtraları oluşturur. *Araṇemi Jātaka*'nın kitap formatında üç yaprağı Pelliot koleksiyonu arasında bulunmuştur. Buddha'nın hayatını anlatan Türkçe metin parçaların Çince *Lalitavistara Sūtra*'nın çevirisinden olduğu

F.W.K. Müller tarafından belirlenmiştir. Bir başka Yarxoto'da bulunmuş bir Buddha biyografisinden tek bir sayfa J.P. Laut (1983) tarafından işlenmiştir.

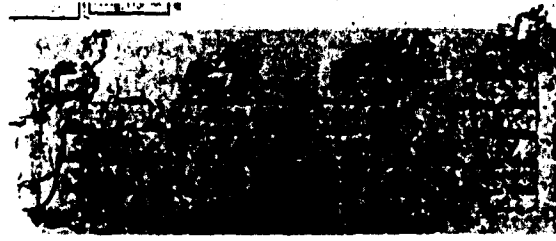
Avadāna'lar, Buddhist külliyyatın sūtralar grubuna girer. Düz yazı hâlinde *avadāna*'ların sayısı manzumlardan daha çoktur. Kötü *Karma* yollarından birini seçmenin doğuracağı kötü sonuçlar hakkında dinleyiciyi uyararak için düzenlenen ve on *Karmapatha*'ya "Karma yolu" göre düzenlenen Türkçe hikâyelerin ise, tercüme edildiği kaynak bilinmemektedir. Turfan Koleksiyonunda saklanan *Daśakarmapathāvadānamālā* hikâyeleri üzerine

Demir üzerine Sogdça yazılı kılıç kını

yapılan yayınlar için Elverskog (1997: 43-44)'ye bakılabilir. *Daśakarmapathāvadānamālā*'nın Sankt-Petersburg koleksiyonu Shōgaito-Tuguşeva-Fujishiro tarafından yayınlanmıştır (1998). Başka bir *avadāna* derlemesinin parçası olan *Śārdūlakarnāvadāna*'nın da Türkçeye çevrilmiş küçük parçaları tespit edilmiştir. Metin Sanskrit-Türkçe iki dillidir ve Maue (1996: 76-80) tarafından işlenmiştir.

Jātaka'lar (> ETü. *çatikē*), Buddha veya bodhisattvaların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başlarından geçenleri anlatan hikâyelerdir. *Jātaka*'lar Buddhist külliyyatının *sūtra*'lar grubunun oniki bölümünden birini oluştururlar. Buddhist Türk edebiyatı hem manzum hem de düz yazı hâlinde zengin sayılabilecek bir *jātaka* külliyyatına sahiptir. Mensur Türkçe *jātaka*'ların bazıları şunlardır: *Arañemi Jātaka*, *Viśvantara Jātaka*'nın bir varyantıdır. Kral Arañemi'nin ailesini ve kendisini hidayet etmek için büyük arzularını söndürüşünü anlatır. Eser J.R. Hamilton tarafından neşredilmiştir (1986-I: 1-20). *İyi ve Kötü Prensi Jātaka*sı, *Kalyānamkara* ve *Pāpamkara* adlı iki prensle ilgilidir. Türkçe versiyonu üç ayrı el yazmasından metinler hâlinde saklanmıştır. Metinlerden ikisi Tunhuang'da bulunmuştur. Bunlar Bibliothèque Nationale ve British Library koleksiyonlarında bulunmaktadır. Üçüncü metin Yaxoto'dan olup Turfan Koleksiyonunda korunmaktadır. J.R. Hamilton Paris nüshasının Çincesinden erken bir çeviri olduğunu tahmin eder; Hamilton yazmanın Tunhuang'daki 17 Numaralı Mağaradan bulunmasından dolayı 11. yüzyıldan önce tercüme edilmiş olması gerektiğini düşünür (1996). Londra metni tek yapraktan ibarettir ve Paris metninin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Paris metni önce Pelliot (1914), sonra da Hamilton tarafından işlenmiştir (1971). Turfan Koleksiyonundaki metin, yazısı ve noktalama özellikleri bakımından erken tarihli bir nüsha olup başka bir yazmanın parçasıdır. Bu metin Zieme tarafından işlenmiştir (1974). *Haribhātta*'nın *Jātakamālā*'sı Arya Sūra'nın *Jātakamālā* geleneğinde bir 35 *jātaka* derlemesidir. Sanskrit-Türkçe iki dilli olarak Brāhmī alfabesiyle kaleme alınmıştır. 4 fragmen bugüne kalmıştır. İlk iki fragmenin ön ve arka yüzlerinde *Simhajātaka*'nın sonu vardır. Diğer iki fragmen ise, *Śākyasiṃhajātaka*'dan parçalar ihtiva eder. Eser Maue (1996) tarafından işlenmiştir. *Mahābodhijātaka*, Arya Sūra'nın *Jātakamālā*'sının 23 numaralı *jātaka*'sıdır, Buddha'nın asketik *Mahābodhi* olarak inkarnasyonunun hikâyesini anlatır. Eser Maue (1996) tarafından işlenmiştir. "Çömlekçinin Hikâyesi", bir Brahman genç olan arkadaşını *Buddha Kāpaya*'yı bulmaya teşvik eden bir çömlekçinin hikâyesini anlatır. Hikâye *Saṅghabhedavastu*'ya benzemekle birlikte, Türkçe hikâyenin giriş kısmı Türkçe versiyona hastır. Telif olabileceği de düşünülmüştür. G. Ehlers *jātaka*'nın Turfan Koleksiyonundaki bir sayfalık parçasını işlemiştir (1982).

Uygur yazısı ile bir belge

Saddharma-Puṇḍarika Sūtra'nın 25. bölümü tam metin olarak Türkçede vardır. Türkçe metin önce Radloff, sonra da Ş. Tekin tarafından Berlin ve Leningrad nüshaları *Kuan-şi-im-Pusar* (*Ses İşiten İlah*) *Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur* başlığıyla karşılaştırmalı metin olarak yayınlanmıştır (Erzurum 1960). *Saddharma-Puṇḍarika Sūtra*'nın başka bölümlerinden parçalar da tespit edilebilmiştir.

Suvarṇaprabhāsa Sūtra (= Tü. *Altun Yaruq* "Altın Işık") da *Saddharma-Puṇḍarika Sūtra* gibi *Mahāyāna sūtralar*ının en önemlileri arasındadır. Eser, Beşbalıklı Şinqo Şali Tutuq tarafından Çince'den çevrilmiştir. St. Petersburg ve Turfansammlung koleksiyonlarında toplam 7 yazma nüshası vardır. Turfan koleksiyonundaki yazmalar eksiktir. Tam *Altun Yaruq* metni St. Petersburg nüshasıdır ve Malov tarafından 1910'da Kansu, Wenşukou köyündeki bir Buddhist manastırından temin edilmiştir. Bu nüshanın istinsah tarihi 1687'dir. 31 bölüme bölünen 10 kitaptan oluşan metin toplam 675 sayfadan oluşmaktadır. Metin üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. St. Petersburg nüshasının tam bir transkripsiyonu, Berlin fragmanlarıyla uygunlaştırılarak Kaya (Ankara 1994) tarafından yayınlanmıştır. Son olarak P. Zieme, *Altun Yaruq*'un girişine dair bilinen bütün fragmanları ve ilk bölümü BTT'nin XVIII. yayını olarak hazırladı (Turnhout: Brepols 1996). *Yamarāja Sūtra*, *Vimalakīrtinirde'a Sūtra*, *Sukhāvātīyūba Sūtra*, *Mahāyāna Mahāparinirvāṇa Sūtra* v.b. başka *Mahāyāna sūtralar*ından Türkçe fragmanlar da bulunmaktadır.

Buddhist Türk edebiyatında Çince'den tercüme edilmiş uydurma (apokryphal) *sūtra*'lar da bulunmaktadır. Bunların içinde en ünlüleri çok sayıda nüshaları olan Çince'den çeviri *Säkiz Yükmäk* "Sekiz Yığın", *Kṣanti qilyuluq nom bitig* "Günah Çıkartma Kitabı"dır. *Pak-lin-şi-ki atlıy yürüig linxua çäçäk tergini nom ärdini* "Bai lian she jing adlı Beyaz Nilüfer Çiçeği Dharma Mücevheri" (*Abitaki Sūtra*), kısa adıyla *Yetikän sudur* gibi eserlerdir.

Türkçe Buddhist metinler arasında azımsanmayacak sayıda Tantrik metinler de vardır. Bunların çoğu Tibetçeden çevirilerdir.³⁷

Abhidharma-piṭaka, Buddhizmin metafizik yönünü işleyen eserler bütünüdür. Elimizde doğrudan *Abhidharma* literatürüne ait Türkçe eserler yoksa da bu literatüre dair düz yazı yorumların (Skr. *bhāṣya*) Türkçe çevirileri bulunmaktadır. Bu yorumların içinde en ünlüsü Vasubandhu'nun yine kendi şiir düzenindeki *Abhidharmakośārikā*'sına yazdığı *Abhidharmakośabhāṣya* adlı eserdir. Eserin Türkçe versiyonu Hsüen Tsang tarafından yapılan Çince çevirisinden yapılan çevirilerdir ve Türkçe *Abhidharmakośabhāṣya* çevirilerinden bugüne kadar 20 fragmen tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri Brāhmī yazısı ile Sanskrit-Türkçe iki dilli bir fragmandir (Maue

1996). Stokholm, Folkens Müzesindeki 16 metin parçası Tunhuang'da bulunmuştur. Hepsisi de işlek Uygur el yazısı ile yazılı olup tek bir yazmaya aittirler. Kudara Kōgi Kyoto, Fujii Yürinkan Müzesindeki *putaka* formatındaki tek sayfalık fragmeni işlemiştir (1984). Geng Shimin (1987, 1989), Kansu Müzesindeki tek yapraklık fragmenin 8. cildin 7. yaprağı olduğunu belirtir. Pekin Millî Kütüphanesinde de 5. Bölümün üçüncü yaprağı bulunmaktadır (Zhang-Wang 1994). Vasubandhu'nun manzum *Abhidharmakośakārikā*'nın Hsüan Tsang tarafından yapılan Çince çevirisinden çevrilmiş küçük bir Türkçe fragmen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Parça Kudara tarafından işlenmiştir (1981). Türkçe Buddhist külliyat içinde Vasubandhu'nun *Abhidharmakośabbāṣya*'sı ile ilgili bugüne kadar bulunan en hacimli metin Sthiramati'nin 6. yüzyılda yaptığı *Abhidharmakośabbāṣyaçikatattvārtha-nāma* adlı yorumun çevirisidir. Metin Tunhuang'da Sir Aurel Stein tarafından bulunmuştur, bugün British Library'de muhafaza edilmektedir. Türkçe yazmanın tıpkıbasımını Şinasi Tekin yayınlamıştır (1970). Eserin tam metni M. Shōgaito tarafından ortaya konmuştur (1991, 1993). Metin üzerinde Röhrborn (1981) ve Barutcu'nun (1990) da çalışmaları vardır. Yine Skandhila tarafından yazılıp Çinceye Hsüan Tsang tarafından çevrilen ve Sarvāstivāda okulunun doktrinlerini açıklayan *Ru a pi da mu lun* üzerine yapılan Türkçe bir yorumun dört parçası Stokholm, Folkens Müzesinde bulunmaktadır. Bunlar üç ayrı çeviriye ait parçalardır. Kudara da Haneda Fotoğraf Koleksiyonu içinde *Abhidharmāvātāra-prakaraṇa*'nın üç parçasını belirleyebilmiştir (1981). Türkçedeki diğer *Abhidharmakośabbāṣya* yorumları ile çeşitli *sūtra* yorumları hakkında Elverskog (1997)'ye bakılabilir.

Buddhist çevre Türk edebiyatına ait olmak üzere M.S. 600-664 yılları arasında yaşamış ünlü Çinli rahip Hsüan Tsang'ın biyografisi *Altun Yaruq*'un da mütercimi olan âlim Beşbalıklı Şinçqo Şali Tutuṅ tarafından çevrilmiştir. Bu çevirinin büyük bir bölümü bugüne kalmıştır. Türk siyasî ve kültür tarihi araştırmaları için de son derecede önemli olan eser üzerinde bugüne kadar çok sayıda çalışma vardır. Gabain (1935, 1938), Arlotto (1966), Tuguşeva (1974, 1980, 1991), Tezcan (1975), Toalster (1977), Barat (1993), Geng Shimin (1979), Zieme (1990), Röhrborn (1996) Türkçe metnin bölümlerini yayınlamışlardır. Bunlar ve diğer Hsüan Tsang üzerine yapılan çalışmalar için Elverskog'a (1997: 132-135) bakılabilir.

Bir derleme kitap olan *İnsadi Sūtra* Murtuk'ta bulunan büyük yazmalardandır. Eser Çisum Tu adlı biri tarafından derlenmiştir. Eser Tezcan (1974) tarafından BTT dizisinin III. Kitabı olarak yayınlanmıştır.

Türkçe *Maitrisimit nom bitig*. Türkçe Buddhist külliyyatın en önemli eserlerindedir. Giriş ve 27 bölümden oluşan eserin iki yazması bulunmuştur. Eser Sanskrit aslından *Toyyı* diline yapılan tercümesinden Prajñārakṣita tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Ş. Tekin eserin 8. yüzyılda, F.W.K. Müller ise 11. yüzyılda çevrildiğini düşünürler. *Maitrisimit nom bitig*'in bir sahneye konulmak üzere hazırlanmış bir *körünç* "sahne eseri" olduğu düşünülmektedir. Eserin Turfansammlung'da muhafaza edilen versiyonu Turfan yakınlarındaki Sengim ve Murtuk'ta bir Alman araştırma gezisi sırasında bulunmuştur. İkinci versiyon literatürde Hami (=Komul) versiyonu olarak bilinmektedir, 1959'da bulunmuştur. *Maitrisimit nom bitig*'in Berlin versiyonu Prof. Ş. Tekin tarafından önce Türkçede (1976), sonra da Almancada BTT'nin IX. Kitabı olarak 2 cilt hâlinde yayınlanmıştır (1980). Hami versiyonunun çeşitli bölümleri Geng Shi-min, H.J. Klimkeit ve J.P. Laut tarafından yayınlanmıştır. J.P. Laut tarafından eserin karşılaştırmalı metni hazırlanmaktadır. Hami nüshası üzerinde İ. Yüsüp ve Dolkun Kambiri'nin de çalışmaları vardır.³⁸ Hami nüshasının tam transkripsiyonlu metni Doğu Türkistanlı âlimler tarafından yakınlarda neşredilmiştir.

{*Köñül*} *tözin uqıtıdaçı nom* gönül kökünü, tabiatını tavsif eden bir eserdir. Ş. Tekin eserin Vapşi Baxşı'nın telif eseri olduğu görüşünü taşır. P. Zieme Çince'den tercüme edildiğini düşünmektedir (Elverskog 1997: 147). Yazma, Aurel Stein tarafından Tunhuang'da bulunmuştur, hâlen British Library'de saklanmaktadır. Eserin neşri Ş. Tekin tarafından yapılmıştır (1980).

C. MANİHEİST VE BUDDHİST TÜRK EDEBÎ ÇEVRELERİNDE MANZUM EDEBİYAT

Eski Türk şiiri üzerinde son yıllarda değerli araştırmalar yapılmıştır: P. Zieme'nin Turfan ve Tunhuang Buddhist

Türklerinden kalma manzum metinlerin şekil, stil, tür ve içerik analizlerini yaptığı *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang* (Budapest 1991) adlı eseri başucu çalışmalardan biridir. G. Doerfer'in *Formen der älteren Türkischen Lyrik* (Szeged 1996) başlıklı çalışması ise, Orhon yazıtlarını da kapsayarak eski ve orta dönem Türk şiirine toplu bir bakıştır.

Ş. Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 2, 26-67; *Türk Dili* dergisinin 1986 yılı 409/Ocak sayısı *Türk Şiiri Özel Sayısı*'nın I. kısmı Maniheist, Buddhist Türk çevreleri ile Karahanlı alanını kapsayarak *Eski Türk Şiiri*'ne ayrılmıştır (Tekin 1986, Sertkaya 1986). Barutcu (1991: 69-87)'de de Maniheist ve Buddhist çevre Türk nazmı üzerinde durulmuştur.

Kelimenin			Harfler
Sonunda	Ortasında	Başında	
𐰇	𐰇	𐰇	o
𐰇	𐰇	𐰇	i
𐰇	𐰇	𐰇	ö
𐰇	𐰇	𐰇	ü
𐰇	𐰇	𐰇	o
𐰇	𐰇	𐰇	b
𐰇	𐰇	𐰇	g
𐰇	𐰇	𐰇	y
𐰇	𐰇	𐰇	r
𐰇	𐰇	𐰇	l
𐰇	𐰇	𐰇	ı
𐰇	𐰇	𐰇	ç
𐰇	𐰇	𐰇	s
𐰇	𐰇	𐰇	ş
𐰇	𐰇	𐰇	z
𐰇	𐰇	𐰇	n
𐰇	𐰇	𐰇	h
𐰇	𐰇	𐰇	p
𐰇	𐰇	𐰇	v
𐰇	𐰇	𐰇	m

Sogd alfabesi

rının dörtlüklerdeki tezahürü böyle bir sonuca varmayı mümkün kılmaktadır.

Eski Türk şiirinin "değişmeyen, kasıtlı ve gerekli unsuru" alliterasyondur. Alliterasyona bağlı olarak çıkan "baş kafiye" Maniheist ve Buddhist çevre şiirlerinde (a) V (okal)-alliterasyonu, (b) K (onson) alliterasyonu, (c) KV-alliterasyonu olarak görünür:

(a) ö-lö-ö-lö-
öçüg kâkig kitârip
övkâ tülükin sârgürüp
öğüg qarğıy tapını
öztâ uluylarıy ayağlar!

a-la-la-la-
az amranmaq bo köñlüüg
alquta inaru tıdığlar!
azağlarınıñ nomınta
arsıqmağlar tözünlär a!

o-lo-lo-lo-
otluğ oprı äw barq ol
oğul qız tegmä bay çuy ol
ol anı täg sawlarta
osal sımtay bolmağlar

(BT XIII/15, 17-38)

(c) ya-lya-lya-lya-lya-
yana yemä ol yemişliklärde
yaraşı körklä yuulları ärip
yay täg süit täg suuları ol.
yarılı açılmış linxua çaçäkleri ärip
yalırıy turur öğläri ol

(SDB 33/95-97)

qo-lqo-lqo-lqo-
qop küsüşimün qanturtaçı baxşımqa,
quruy eligin baryuta näñ ögrünçim toymaz
qolulayu körsär män bo ät'özümün
qorıladaçı artataçı äriir näñ iir turmaz

(SDB 66/181-183)

Bütün bu örnekler düzenli baş kafiyeyle sahip örneklerdir. Ancak bunların yanında (K) a/ä, (K) i/i; (K) ä/e/i; (K) o/u ve (K) ö/ü tarzında düzensiz baş kafiyeyle şiirlere de pek çok örnek verilebilir. Bu tür düzensizliklerin sebebini, baş kafiyenin 'göz için' olmasına bağlayanlar vardır. Ancak, yazısız dönemlerden kaldığı kesin olan, fakat Eski Türkçenin geç dönemlerinde tespit edilmiş Türk ata sözleri, *boy boylama/soy soylamalarının* bir kısmını hâlâ şiir düzeninde saklayabilen Dede Korkut Hikâyeleri gibi orijinal ürünlerde de baş kafiyenin bulunması, kökeninde baş kafiyenin 'kulak için' olması gerektiğini söylemektedir. Aslında, başlangıçtan itibaren birbirine nitelikçe yakın sayılan ünlülerin baş kafiyeyle şiirlerde aynı dörtlük içinde düzensiz olarak yer almaları ne kadar 'göz için' önemli olmamışsa, muhtemelen kulak için de o kadar çok önemli olmamış olmalıdır. Böyle bir ilişkiyi kurmada, Türk Runik alfabesinin ünlü harflerinin karşılığı fonemik değerler de yardımcı olabilir. Öte yandan dü-

zensiz baş kafiyeyle şiirler olarak nitelenen bu tür şiirlerin kendi içlerinde bir baş kafiye düzeninin kurulduğu da dikkati çekmektedir (Barutcu 1991: 78-81).

Eski Türk şiirinde daha çok gramer alliterasyonu olarak ortaya çıkan son kafiyeyle de yararlanılmıştır. Bununla birlikte, Buddhist ve Maniheist çevreye ait şiirlerde, son kafiyenin zarurî bir ahenk unsuru olmadığı da gözlenmektedir. Bu çevrelerde, anlaşılan *hece sayısı* da her zaman zarurî bir ahenk unsuru olarak görülmemiştir. Ancak orijinal Türk yaratmalarında bu ahenk unsurları da dikkat çekici bir biçimde göze çarpmaktadır. Eski Türk şiirinde bir başka ahenk unsuru olarak, meselâ *Altun Yaruq*'ta olduğu gibi, şi'riyetin söz dizimi ile gerçekleştirildiği ve dörtlüklerde dizelerin belli yerlerindeki söz ve söz gruplarında tekrarlanan bir hece vurgusu düzeninin sağlandığı dikkati çekmektedir.

İÇERİKLERİ BAKIMINDAN MANİHEİST VE BUDDHİST ÇEVRELERE AIT MANZUM DİL YADİĞARLARI

Maniheist Türk çevresinden günümüze, Buddhist çevreye göre daha az sayıda şiir ulaşmıştır. Bir kısmı çeviri bir kısmı da orijinal olan bu manzumelerin hepsi *baş ~ başık* denen ilâhîlerdir. *baş ~ başık* Sogdcadan alındı bir sözdür. *kög* sözü de "şarkı" anlamıyla birlikte "ilâhî" karşılığında kullanılmıştır. Bu ilâhîlerin çoğu "dua" ve "medhiye, övgü" olarak yazılmışlardır. Nitekim her iki söz de Maniheist Türkçe metinlerde *alqış* "hayır dua" ve *ögdir* "övgü, medhiye" sözleri ile birlikte *alqış başık, kög ögdir* olarak geçmiştir. Bu çevrede "şiir, manzume, nazım" için kullanılan genel sözlerden biri *taqsut*'tur. Buddhist çevrede "şiir, manzume, nazım" için yaygın olarak kullanılan söz *qoşuy* olmuştur. Buddhist çevrede *taqsut* sözü de aynı anlamla kullanılmıştır.

Türk edebî çevresinin bildiğimiz en eski şairlerinden biri Aprın Çor Tegin'dir. Onun elimizdeki iki şiiri de *kög*'dür. Bunlardan biri Mani'ye bir övgü iken, diğeri literatürde ilk Türk "lirik" şiir örneği olarak kabul edilir. Bu çevreye ait "Tan Tanrısı ilâhîsi", "Parlak Güçlü Bilge Tanrı İlahîsi", *adıncıy Türkçe başık* "başka bir Türkçe ilâhî" başlığı altında sunulan ilâhî, cehennem tasviri yapan eksik ilâhî bu çevrenin bilinen şiir örnekleri arasındadır. Aynı çevreye ait en uzun şiir sistemli olarak baş kafiye ile ve dörtlükler hâlinde yazılmış olan "Mani İçin Büyük İlahî"dir. Bu Mani şiirinde çokça Buddhist kavram ve terimlerin varlığı âlimlerin dikkatini çekmiştir. Bu çevreden elimizde İrancı bir Mani metni arasında bir "Hükümdar Övgüsü" de tespit edilmiştir.

Buddhist Türk çevresine ait şiirler daha çok Buddhist öğretmek gayesi ile yazılmış dinî eserlerdir. Bunların büyük kısmı çeviri, bir kısmı da telif ve orijinaldir.

Kelimenin			Harfler
Sonunda	Ortasında	Başında	
ʃ	ʃ	ʃ	a e
ʃ	ʃ	ʃ	i l
ʃ	ʃ	ʃ	o ö u ü
ʃ	ʃ	ʃ	g ğ h
ʃ	ʃ	ʃ	k g ,
ʃ	ʃ	ʃ	y (ı, u)
ʃ	ʃ	ʃ	p
ʃ	ʃ	ʃ	l
ʃ	ʃ	ʃ	t
ʃ	ʃ	ʃ	d
ʃ	ʃ	ʃ	s
ʃ	ʃ	ʃ	s
ʃ	ʃ	ʃ	z j
ʃ	ʃ	ʃ	n
ʃ	ʃ	ʃ	b p
ʃ	ʃ	ʃ	v
ʃ	ʃ	ʃ	w
ʃ	ʃ	ʃ	m
ʃ	ʃ	ʃ	h

Yygur alfabesi

Bu çevrede "şiiir, manzume, nazım" için en yaygın olarak kullanılan sözler *qoşuy* ve *taqsut*'tur. Şiir için daha çok "dörtlülük, kıta, bent" demek olan Sanskritten geçmiş *şloka* (< *sloka*) sözü de kullanılmıştır. Buddhist Türk çevresinin bugün için bilinen şairleri, *Prajñāsrī*, Beş balıklı *Antsañ*, Çam balıklı *Kiki ~ Käkä*, *Çisim Tu*, *Saŋga Tu* ve *Şilavanti*'dir. (Zieme 1991: 309-318).

Buddhist çevre Türk şiiiri Maniheist çevreye göre muhtevaları bakımından daha zengindir. Prof. Zieme, Buddhist çevrenin uzunlu-kısalı şiiirlerini muhteva analizleri bakımından 20 grupta toplamıştır: (1) "Öyle Yerlerde meditasyonu", (2) *Guan wu liang shou jing*'in Nazma Çekilmesi, (3) *Bodhicittotpāda*, (4) *Samantabhadracaryāprañidhāna* ve benzerleri, (5) *Prajñāpāramitā* metinleri, (6) Genel Buddhist içerikli şiiir parçaları, (7) Günah Çıkarma metinleri, (8) *Insa-di-Sūtra*, (9) Buddha ve boddhisattvalara övgü şiiirleri, (10) Tantrik içerikli şiiir (parçaları), (11) *Avadāna*'lar, (12) *Jātaka*'lar ve benzeri metinler, (13) *Buddhacarita* ve benzeri metinler, (14) Ana-Babanın İyiliği Değerlidir, (15) Alfabe Sırası Şiiiri, (16) Hayır duaları, (17) Kolofonlar, (18) Uygur İlahileri, (19) Yazıtlar, (20) Cenaze töreni şiiiri (Zieme 1991: 115-301).

"Öyle Yerlerde" (Etü. *Anı tæg orunlurta*) şiiiri, Türk şiiir sanatının mükemmel bir tabiat tasvirini içerir. Şiiir, tasvir edilen tabiat içinde Buddhist inzivayı ve itikâkı özendirmek için kaleme alınmıştır. (Arat, ETŞ Nr. 8, Zieme 1991 115-118, Text A). "Temiz Ülke Buddhist Okulu" nun Amithāba Buddha ibâdetine dair en önemli eserlerinden biri olan Çin. *Guan wu liang shou jing*'un Türkçede düz yazı parçaları yanında, "On Altı Meditasyon [Sūtrası] = *altı yegirmi qolulamaq {sudur}*" adı altında Kki-Kki tarafından nazma çekilmiş parçaları da vardır. Bunlar önce, daha sonra da Kudara-Zieme (1985) tarafından yayınlanmıştır. *Samantabhadracaryā-prañidhāna* şiiirleri ile *Buddhāvataṃsaka-Sūtra*'yı Türkçede nazma Beşbalıklı Antsañ çekmiştir, Geng 1986, Kudara-Oda 1984).

Övgü şiiirleri (Tü. *ögdi*; *stab ~ astap ~ satap ~ sitap* (< Skr. *stava*) içinde en ünlüleri diğer Buddhist edebiyatlarında olduğu gibi *Maitreya Buddha* ve *Avalokiteśvara Boddhisattva*'ya yazılanlardır.⁴⁰ Türkçe Buddhist literatürde "Mağfîret üzerine 35 Buddha İçin Medhiye"nin, nazım birimi sekizliktir, 35 sekizlikten oluşan baş kafiye ile yazılı bu övgü şiiiri telif-tercümedir. Telif övgü şiiirleri de vardır. Meselâ, Türk şair *Prajñā-rī* tarafından yazılan *Bodhicitta* övgüsü böyle telif şiiirlerdendir. Yine aynı şaire ait 24 dörtlülükten oluşan baş kafiye ile yazılı *Prajñāpāramitā övgüsü* ise Sanskritten tercümedir.

Bir Maitreya övgüsü şöyledir:

Tört şlokluy nom üzä
Tutçı ögär män üzüksüz
Tüs berip munı tæg buyanı
Tuşayın siziñä Maytri!

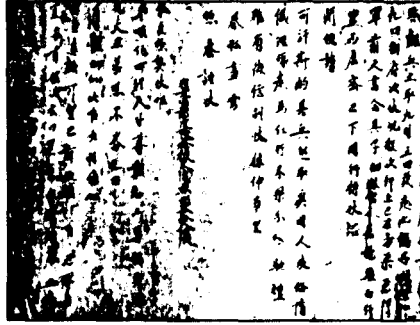
Sansarta erinç meni tæg
Saqınsar ärti kim-mä yoq
Sazmaqsız burqan bolmuşta
Sakınyıl meni Maytri!

Üç ayu üzä bulyanmış,
Üç uyuşluy qılıqtın
Üniş nomnuğ küçinte
Üntürgil <meni> Maytri!

Altı qaçırlıy yağılarım
Alıp eltäkir meni tamuqa
Anı üçün siziñä ävärtim
Atıyl meni Maytri!

Tüğüñ nizvanılarqa ayukup
Tüşkäkir män una tamuqa
Tört kertü nomluy agatıy
Tüziini taturıyl Maytri!

Dört şlokalı kitap ile
Durmadan överim kesintisiz.
Karşılık verip böyle sevabı
Rastlayım size Maytri!

Uygur Devleti dönemi mektup metni, (907-960)

Samsāra'da şüphesiz benim gibi
Düşünselerdi kim var kim kim yok
Şaşmasız Buddha olduğunda
Düşün beni Maytri!

Üç zehir ile bulanmış,
Üç doğumlu kılıktan
Kurtuluş Dharma'sının gücüyle
Çıkarıp yükselt <beni> Maytri!

Altı kaçırıcı düşmanlarım (=duyu organlarım)
Alıp iletir beni cehenneme
Onun için size evirdim
Al beni Maytri!

Düğüm-düğüm kleśa'lara batıp
Düşmek üzereyim işte cehenneme
Dört gerçek Dharma agata'sını
Hepsini tattır Maytri!
(ETŞ, Nu. 17)

Günah çıkarma metinleri, Buddhist müminlerin günahlarından arınması, sonraki doğumlarında da tövbe etmeye alışabilmeleri için hazırlanmış metinlerdir. Bu metinlerde yalnızca işlenmiş günahlar değil, geçmiş doğumlarda işlenmiş olduğu sayılan veya sonraki doğumlarda işlenebilecek günahlar sayılır ve tövbe-kâr yalnızca kendisi için değil, bütün canlı varlıklar için günahlarından arınmayı diler (Tezcan 1978: 297). Buddhist Türk çevresinden elimizde düz yazı ile yazılmış tövbe duaları yanında şiiir düzeninde tövbe duaları da vardır (Zieme 1991: 206 vd.). F. Nakamura koleksiyonu elyazmaları içinde M. Shōgaito tarafından neşredilen tövbe duası orijinal olup şiiir düzeninde ve genellikle dörtlülükler hâlinindedir. Bu tövbe duasından biri dörtlülük, diğeri altılık şiiir parçaları aşağıda verilmiştir:

Qsanti qılıp ökünsärlär
Ayrı ayrı köñül öritsärlär
Ötrü ol tınlıylarınğ
Öçmedük ayrıy qılıñları öçär

Günah çıkarıp pişman olsalar,
Saygılı gönül yükseltmeler,
Bundan dolayı canlıların
Sönmemiş kötü amelleri söner
(Zieme 1991: 213)

Sızız utun nizvani
Sızıy süñüküg sızlatır
Sumur tay tæg qılınçtın
Silkinip ünüp barayın tep
Sımtayın qılmuş qılınçım
Sıdırmuş tæg arızın

Eritici, günahkâr edici iptilâlar
eti-kemiği sızlatır.
"Sumeru Dağı gibi amellerden
Silkinip çıkıp gideyim!" deyip
kasden kılmış olduğum amellerim
sıyrılmışçasına arınsın.
(Zieme 1991: 214)

Sonlamalar (*Hatimeler, Kolofonlar*), metin sonlarında bulunur ve daha çok asıl metnin kimin tarafından ve nerede yazıldığı hakkında bilgiler verir. Bazen de eserin çoğaltılmasından doğacak sevabın tevcihi (ETÜ. *buyan ävirmäk*) için kaleme alınırlar, bunlar genellikle şiir olarak ve baş kafiye ile yazılmışlardır. Meselâ, *İnsadi-Sûtra*'nın sonlaması (kolofon) Çisim Tu tarafından şöyle yapılmıştır:

Arış arıy bo 'B'sdy sudurnı
Adaқтаqı qulutu män Çisim Tu
Ayayı ayırlayü bitiyü
Adaqında qoşa tægintim

Tertemiz bu 'Bsady-Sûtrasını
Ayaklarındaki (=hâkîpâyî) kulları ben Çisim Tu
Saygı ve ağırlamayla yazarak
Ayaklarında saygıyla nazma koştum.
(İnsadi-Sûtra, 757-760)

Buddhacarita, Kral Kaniûka'nın çağdaşı ve onun ruhanî müşaviri, Sanskrit edebiyatının en ünlü şairlerinden Boddhisattva *Aśvagoṣa* tarafından kaleme alınmış Buddha'nın hayatını ve faaliyetlerini anlatan bir *mahākāvya* "büyük şiir"dir. *Mahākāvya*'lar *kāvya* stilinde yazılmış süslü destanî şiirlerdir. Eserin Türkçede pek çok versiyonu tespit edilmiştir İlk Türkçe *Buddhacarita* yayını Radlov ve Malov'a aittir (1928). *Buddhacarita*'nın Turfan Koleksiyonundaki şiir düzeninde ve alliterasyonlu 19 adet kütük baskı fragmeni P. Zieme tarafından neşredilmiştir (BT XIII/5, 31-38). Türkçe *Buddhacarita*'nın Çinceye çevrildiği bilinmekle beraber hangi Çince versiyonun çevirisi olduğu tam olarak belirlenmemiştir.

Avadāna'lar, Buddhist külliyyatın *sūtralar* grubuna girer. Prof. M. Shōgaito tarafından işlenen üç manzum *avadāna* (*Sūksmacūda* Bayaıt ile *Suprabhā* Qatun Hikâyesi, *Sudaršana* İlig Bağ Hikâyesi, *Prasenajit* İlig Qan hikâyesi), konusunu hangi amellerle bir Buddha ve-

ya Pratyekabuddha olunabileceğinden alır. İlk hikâyenin konusu *Kāñcanabhūmi* ülkesinde yaşayan *Śreūṭi* *Sūkūmacūda* ve *Subrabhā* Hatun'un büyük oğulları *Sukumāra*'nın iyi amelleri sayesinde iyi kökünün olgunlaşmasından dolayı *Ksemamkara* Buddha'nın ona gelecekte *Caitasukha* Buddha olacağını önceden bildirmesidir. İkinci manzum *avadāna* *Sudaršana* şehri hükümdarı, iki yeni Buddhist rahip ve *Sudaršana*'lı on tümen zengini iyi amelleri sayesinde *Ratnasurya* Buddha'ya rastlayıp ondan gelecekte Buddha kutunu bulacaklarına dair alkış almalarını anlatır. Üçüncü *avadāna*'nın kahramanları *Prasenajit* Han ile zengin *Anāthapindika* ve diğer bakan ve zengilerdir. Bu hikâyenin, Koço beyi ve halkının *śrāvasti* şehri hükümdarı *Prasenajit* ve halkının iyi amellerine özendirmek üzere Türkçeye çevrildiğinin belirtilmiş olması bakımından dikkati çekmektedir.⁴¹ Bir diğer manzum *avadāna* metni *Renu* adlı hükümdarla ilgilidir (Zieme 1991: 265-267).

Jātaka'lar (> ETÜ. *çatik*), Buddha veya bodhisattvaların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başlarından geçenleri anlatan hikâyelerdir. *Jātaka*'lar Buddhist külliyyatının *'sūtra*'lar grubunun oniki bölümünden birini oluşturular. Buddhist Türk edebiyatı hem manzum hem de düz yazı hâlinde zengin sayılabilecek bir *jātaka* külliyyatına sahiptir. Manzum *jātaka*'lar: Buddhist Türk edebiyatının bilinen manzum *jātaka*'ları P. Zieme tarafından işlenmiştir (BT XIII, 1, 2, 3, 4, 10, 11). Ancak bunların hiç biri, tam değildir. Buddhist *jātaka* külliyyatının en ünlü *jātaka*'sı olarak *Viśvantara-jātaka*'nın iki manzum versiyonunu tespit edilmiştir (BT XIII, Nu. 2, 3). Her iki *jātaka* metni de baş kafiye ile ve dörtlükler hâlinde yazılmıştır. Yine Turfan Koleksiyonu'nda saklanan 13 kütük baskı fragmen tek bir *jātaka* Derlemesinin parçalarıdır, bazı fragmenlerde resimler de vardır. Bunların *Mūkapaṅgu*, *Suvarnapārśva*, *Tavşan Jātakası*, *Hasti Jātaka* gibi *jātaka*'ların bir kısmı ile birleştirmek mümkündür (Zieme BT XIII, 31-38). BT III'teki 4 numaralı eksik *jātaka* metni 'Kral Prabhāsa ve Fil Hikâyesi'nin bir paralelidir.

Bir antoloji olan *İnsadi-Sûtra* (Tezcan BT III) içindeki *Mensur Pravāraṇā* Töreni Metninde (52-760. satırlar) yer alan *Sundari-Jātaka* hikâyesinin (150-394. satırlar) bazı kısımları alliterasyonlu şiirler hâlinde verilmiştir. Bunlar (Zieme 1991: 216-219)'da toplanmıştır. Hangi *jātaka*'ya ait olduğu belirlenemeyen manzum *jātakalar* için bkz. Zieme (BT XIII, 10, 11), (1991: 269, L 5, L 6).

Aşağıda manzum *Tavşan-Jātakasından* bir dörtlük örnek olarak verilmiştir:

Buluğtın yıçaqtın yıparça
Bolmuş ädgülüg bağdınım
Bodisatav ärkän ögrä üdtä
Boltuğuz tauıışyan ät'özlüg

Uyghur Devleti dönemi mektup metni, (907-960)

*Kenardan köşeden misk gibi
olmuş iyi beyim benim!
Boddhisattwa iken önceki hayatta
Oldunuz tavşan viücutlu.
(Zieme 1991: 267)*

Tantrik şiir parçalarının çoğu tantrik formda *stotra*'lar, yani övgülerdir. *Daśakrodha* ile ilgili şiir (BT XI-II, Nr. 25), *Beş Tathāgata maṇḍala*'sı tasviri (BT XIII, Nr. 28), *Yamāntaka* çağrısı (BT XIII, Nr. 29), *Abita (Amitābha)* Övgüsü (BT XIII, Nr. 30), *Nāgarāja*'sı *Sāgara* Övgüsü (BT XIII, Nr. 31) Mañjuśrī Övgüsü (BT XI-II, Nr. 32), Mahākāla Övgüsü (BT XIII Nr. 33), tantrik içerikli şiirlerdir. BT XIII Nr. 34 ve Nr. 37 de belirlenemeyen iki tantrik muhtevalı şiirdir. Bir diğer *mandala* tasviri ise *Ôtani* Koleksiyonunda tespit edilmiştir.⁴²

Prajñāpāramitā metinleri, Mahāyāna Buddhizminin en zengin kısmını oluşturan *Prajñāpāramitā* (Tü. *bilgä bilig paramit* "hikmet erdemi") literatürü ile ilgili Buddhist çevre Türk edebiyatından şiir düzeninde yazılmış 3 *Prajñāpāramitā* metni tespit edilmiştir: Bunlardan 21 dörtlükten oluşan *Prajñāpāramitāstotra* metni ilk olarak R.R. Arat tarafından işlenmiştir. Sonda iki dörtlük hâlinde sonlama da vardır. Sonlamada, Nāgarjuna Hoca tarafından Sanskrit dilinde yazılan *Nirvikalpa* adlı övgünün *Prajñāsrī* tarafından Türkçede nazma çekildiği belirtilmektedir. P. Zieme (1991: 178)'de Nāgarjuna'nın bu adda bir eseri olup olmadığını tartışmıştır. Belirlenemeyen bir Türkçe *Prajñā* metni de önce Arat; sonra da Zieme (1991: 178-183) tarafından değerlendirilmiştir. Türkçe *Prajñāpāramitā* literatürüne ait elimizdeki şiir düzeninde yazılmış en uzun metin *Sadāprarudita* ve *Dharmodgata Bodhisattva* Hikâyesidir. Çince den tercüme olmakla beraber hangi Çince metnin temel olduğu belli değildir. J.W. Jong (1983), Türkçe metnin hikâyenin Çin'deki en popüler versiyonu olan Kumārajīva'nın *Aś-şasābasrikā Prajñāpāramitā Sūtra* (*Xiao pin ban ru bo luo*

mi jing) adlı eserinin tercümesi olduğunu varsayar (Elverskog 1997: 146). M. Shōgaito, Tekin neşrinin 29-42 Eser, ilk Ş. Tekin tarafından işlenip ortaya konmuştur. Tekin neşrinde eserin tıpkı basımı da verilmiştir. Daha sonra metnin tamamı üzerinde Barutcu (1987) durmuştur. Zieme (1991: 183-197)'de de metnin bazı kısımları değerlendirilmiştir. M. Shōgaito, Türkçe el yazması metnin son on sayfasının *Prajñāpāramitā* literatürünün Boddhisattva yolunu (*Bodhisattva-caryā*) açıklayan iki *sūtrasına* ait olduğu görüşündedir (1995: 33-96).

Manzum Buddhist çevre Türk edebiyatının genel Buddhist içerikli şiir parçaları, ilâhiler, yazıtlar ve çeşitli konulardaki şiirleri hakkında (Zieme 1991)'e bakılmalıdır.

V. DİN DIŞI EDEBİYAT

Eski Türkçe Buddhist ve Maniheist Türk çevrelerinden elimizde dinî içerikli olmayan belgeler de vardır. Özel mektuplar, hukuk belgeleri, gök bilim, takvim ve Yıldız falı üzerine metinler, sağlık bilgisi ile ilgili metinler, ata sözleri, fal kitapları böyle din-dışı edebiyatın ürünleri rasında sayılabilir. Fal kitapları içinde Maniheist çevrede yazılmış olduğu düşünülen *İrk Bitig* "Fal Kitabı" Türk Runikleri ile yazılmıştır.⁴³

A. HİRİSTİYAN TÜRK EDEBİYATI

Eski Türklerde Hristiyanlığın Nesturî mezhebi az da inanırını bulmuştur. Turfan, Bulayık'ta az sayıda Türkçe Hristiyan metni bulunmuştur. Yakobus İncilinden kalan iki yaprak, Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan bir parça dışında *Turfansammlung*'da Uygur ve Süryanî alfabelerinde yazılı daha başka 12 metin parçası P. Zieme tarafından belirlenmiştir.⁴⁴ Yedisu, Semireçie yörelerinde bulunmuş Süryani yazısı ile yazılı Hristiyan mezar taşları ise 13-14. yüzyıldan kalmıştır.

DIPNOTLAR

- 1 Konuya dair daha sistematik çalışmaların başlaması, ancak Strahlenberg'in 1730 tarihli eserinin üstünden yaklaşık bir yüzyıl geçmesinden sonra olabilmıştır.
- 2 Bu konuya dair zengin bir kaynakça vardır. Bunlar için bkz. Tuna (1983).
- 3 Bunlar için bkz. Tuna (1983), Róna-Tas (1988: 742-780).
- 4 Bunu XI. veya XIII. yüzyıla kadar uzatanlar vardır, bkz. Barutcu Özönder (2000).
- 5 Bunun için bkz. Barutcu Özönder (1998).
- 6 Bkz. Pritsak (1952).
- 7 Bkz. MENANDROS EL 450-452, bunun için bkz. Moravcsik (1958-I: 424, II: 275). Ayrıca, Clauson (1970), Sinor (2000: 406).
- 8 Bu mektuplarla ilgi olarak bkz. Ecsédy (1968: 165-166, dn. 56; 1977: 234, dn. 32). Ch'i-min kağanın mektubunun detaylı analizi, Türkçeye paralel ifade ve deyişleri hakkında ise bkz. Mori (1965: 49-79). Benzer olarak, Pers hükümdarı Kavas I (488-531) veya daha güçlü bir ihtimal olarak Xusrô I (531-578) tarafından Çin imparatoruna gönderilen mektuba dair bkz. Ecsédy (1977: 234 vd).
- 9 Ecsédy (1968: 152, 161).
- 10 S. G. Kljaštornyj-V. A. Liv'ic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", AOH, XXVI (1), 1972, 69-102.
- 11 Çin kaynakları Hu adını genellikle Sogd kökenliler için kullanılmışlardır; Çin kaynaklarının Hu'ları zaman zaman Türk boy adları ile birlikte saymasının iki türlü yorumu da geçerlidir: Hu'ların Türk nüfusla sıkı ilişkileri, Hu'ların üzerinde bütün Eski ve Orta Türk çağları boyunca süren kuvvetli Türk nüfuzu. Zira, 11. yüzyılda onlar, tıpkı Kencekler gibi sürekli hâmleri olan Türklerin dilini "kırık" bir Türkçe ile konuşacak kadar kendiliklerinden Türkleşmişlerdi, Bkz. Mahmut Kâşgarlı, *Dîvânü Lügati't-Türk*; Ayrıca Barutcu Özönder (1999).
- 12 Köl Tegin G 9, D 15; BK K 7, 9, 13, 23, 34; Tonyukuk 16, 40, 53 Tâgri yarlıqa; BK K 10 üzâ Tâgri asra yer yarlıqa.
- 13 Bkz. Barutcu Özönder (1999b: 85-87).
- 14 Kljaštornyj-Liv'ic (1972: 78-79); Tezcan (1978: 278).
- 15 Taşağıl (1995: 28), Zieme (1992: 11).
- 16 Çin kaynaklarındaki Kök Türk ülkesinin doğusundaki Buddhist faaliyet için bkz. Liu Mai Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Buch, 1958, Wiesbaden, 36-39. Buddhism'in Türkler arasında yaygın olarak kabul görmesi daha geç bir zamanda gerçekleşmişse de, Kök Türk kağanlığının ilk döneminde devletin hem doğu hem de batı bölgelerindeki Buddhist faaliyet tespit edilebilmektedir. 574-584 yılları arası Kök Türklerle yönelik Buddhist misyonerlik faaliyetleri için bkz. Gabain (1954), Zieme (1992: 11-12); Sinor (2000: 421-423).

- 17 Bkz. Chavannes (1941: 25, 17-20 satırlar; 192-193).
- 18 Meselâ, farklı dil ve/veya alfabe yazılan metinlerin sonlarına müstensihlerin düştüğü tek cümlelik Türk Runik harfli bitirme kayıtları (Sâkiz Yükmâk'te olduğu gibi) veya Dunhuang, Yar-xoto ve Turfan yakınındaki meskûn mağara-tapınaklardaki grafitler veya ayna gibi şahsî eşyalar üzerindeki yazılar.
- 19 Bkz. Clauson (1970: 55-56).
- 20 Clauson (1970: 61-62) ve özellikle Kök Türk döneminde yazının okulluşmasıyla ilgili literatürün değerlendirilmesi ve varılan sonuçları bakımından bkz. Vasil'ev (1997: 297-304).
- 21 Turfan ve Karaşahr havzası sâkinlerinin dili literatürde Doğu Toharcası veya A Toharcası, Kuça çevresinde konuşulan dil de Batı Toharcası veya B Toharcası olarak adlandırılmaktadır. Kuça'nın batısı, Kızıl, Ming Öy mağaralarında bulunan bir grup metinden hareketle Batı Toharcasının içinde özel bir grup (bazılarınca dil, C Toharcası) teşkil edecek değerde bir diyalektin varlığından da söz edilmektedir, Ronas-Tas (1991: 64).
- 22 Brâhmî yazısı ile Türkçe metinler üzerine yapılan çalışma ve incelemeler için bkz. H. Stöner, (1904), *Zentralasiatische Sanskrittexte in Brâhmischrift aus Idzqutshari*, *Chinesisch-Turkistan. I. Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* 44, 1282-1290. (Anhang: *Uygurische Fragmente in Brâhmischrift*, 1288-1290); H. W. Bailey, (1938), "Indo-Turcica", *BSOAS* 9, 289-302; G. Clauson, (1973), "The Turkish-Khotanese Vocabulary recited", *Islam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 5, 37-45; D. Maue -K. Röhrborn, (1976), "Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan", *CAJ* 20, 208-221, ayrıca bkz. *CAJ* 22 (1978), 134-135; D. Maue, (1983), "Zu den Dentalen im Brâhmî-Uigurischen", *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*, Ed. K. Röhrborn ve W. Veenker, Wiesbaden, 53-64; D. Maue, (1984), "Vorläufige Bemerkungen zu den Gutturalgraphemen in der alttürkischen Brâhmî", *UAJb N. F.* 4, 90-96; P. Zieme, (1984), "Zur Verwendung der Brâhmî-Schrift bei den Uiguren", *Altorientalische Forschungen* 11, 331-346.
- 23 Meselâ, Kazakistan'da Esik Tas kurganından çıkarılan bir gümüş kap üzerindeki 26 runik karakterden oluşan yazıtın nispi tarihî M. Ö. V-VI. yüzyıllardır. En iyi Türkçede okunabilen yazıtın tarihi bizi hem Türk yazı tarihini hem de dilin yazılı tarihini bir 1000 yıl daha geriye götürülebilir.
- 24 A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leibzig 1950; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications: 69, Bloomington 1968; Aydarov G., "O yazıke pamyatnika Kutlug Kagana (VIII v.)", *İzvestiya Akademii Nauk Kazaxskoy SSR*, 1963/6, s. 81-88; aynı kişi, *Yazık orxonskoy pamyatnika Bil'ge-kagana*, Alma-Ata 1966; aynı kişi, *Yazık orxonskix pamyatnikov drevneturkskoy pismennosti VIII veka*, Alma-Ata 1971; Orhon-Yenisey abidelerinin dili üzerinde V. M. Nasilov, *Yazık orxonon-yeniseyskix pamyatnikov*, Moskova 1960; Yenisey abidelerinin dili üzerinde İ. A. Batmanov, *Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevneturkskoy pismennosti*, Frunze, 1959; karşılaştırmalı olarak İ. A. Batmanov, Z. B. Aragaçi, G. F. Babuşkin, *Sovremennaya i drevnyaya Yeniseyka*, Frunze 1962 vd.
- 25 Her hâlde, bir toplum için yazıyı kullanmayı bilmek, yazıyı yaratmaktan daha önemli olmalıdır. Ama konuyu merak edenler için zengin bir literatür vardır.
- 26 Kızlasov (1994).
- 27 Kızlasov'un Avrupa-Asya grubu Türk Runik harfli metinler içinde saydığı Güney Yenisey ile Açıktaş ve İsfara yazıtlar grubu da bulunduğu coğrafya dikkate alınarak belirtilmişlerdir. Güneydoğu Avrupa'da, Kafkaslarda, İdil-Urallar'daki yazıtlar için bkz. J. Harmatta, "Turk and Avar Runic Inscriptions on Metal Belt-Plates", pp. 321-330, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 37, 1996-1997. (Kırs. Aynı adla: Erdem, Aydın Sayılı Özel Sayısı I, C. 9, S. 25, 1996, ss. 255-264+ I (Fig. 1-9); a. k. Avarların dili sorununa dair; Doğu Avrupa'da Türk oyma yazılı kitabeler, çev. Hicran Akın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988; a. k., (1987), "Doğu Avrupa'da Oyma Yazılı Kitabeler", Erdem 3.; Haussig, H. W., (1985), "Der Historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Z", Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 81-132, a. k., (1985), "Die Runen des Schatzes von Nagy Szent Miklos in Ihrer Bedeutung", Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 17-52; Klyaztornyy S. G. Vászary, I. A., "Runic on a Bull-Skull from Volga Region". Between the Danube and the Caucasus, Budapest 1987; a. k. Klyaztornyy, S. G., "Xazarskaya nadpis na amfore s gorodişça Mayaki", SA, 1979, No. 1.; Kızlasov İ. L., *Runiçeskie nadpisi Mayatskogo gorodişça*. Mayatskiy arxeologičeskiy kompleks. Materiali Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy ekspeditsii. M. 1990; a. k., "Runiçeskie pis'mennosti stepnoy zony Evrazii", *Problemi istočnikovedeniya: Avtoref. dis. ... dokt. istor. nauk. M.*, 1990; Németh, J., *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, *Bibliotheca Orientalis Hungarica*. II, Budapest-Leibzig, 1932; a. k., *Runiform Incriptions from Nagy-Sent-Miklós and the Runiform Scripts from Eastern Europe*. *Acta Linguistica*. Budapest 1971 t. 21 fasc. 1-2; Róna-Tas, A. A., "Runic Inscription in the Kujbyşev Region", *AOH* 1976 vol 30, f. 3, s. 267-271; Thomsen V., *Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Sent-Miklós*, *Samlede Afhandlinger*. København 1922 t. 3; Vasary, I., (1972) "Runiform Signs on Objects of the Avar Period", *Acta Orientalia Hungarica* 25, 335-347 v. b.
- 28 2. numaralandırmalarda Y = Yenisey, GY = Güney Yenisey'i karşılır.
- 29 Türkoloji literatüründe Altay buluntuları arasında bilinir. Buluntunun Hakas-Minusin deresinden bulunduğu dair bkz. Kızlasov (1994: 202, 206 (dipnot 64)).
- 30 Bu olayı anlatan Uygur harfli bir Türkçe metin TT II'de yayınlanmıştır. Bu belgenin daha uzun Sogdeca aslından kısaltılarak çevrildiği sanılmaktadır.
- 31 Öyküler üzerine yapılan çalışmalar için bkz. A. von le Coq *Köktürkische aus Turfan* (SBAW 1909, 1047-1061), aynı kişi, *Ein manichäisch-ugurisches Fragment aus Idikut-Schahri* (SBAW 1908), aynı kişi, *Manichaica III*, Nr. 7, 13, 14, 30; W. Bang, "Manichäische Erzähler" (*Le Muséon*, 44, 1931, 136), P. Zieme, "Die türkischen Yosipus-Fragmente", *MIO*, 14, 1968, 45-67. Bunlardan *Manichaica III* 14 nu'lü öykü Eski Yunan edebiyatı ürünlerinden Aispos öykülerinden bir parçadır.
- 32 Maniheizm üzerine kaynaklar için bkz. Gunner B. Mikkelsen, *Bibliographia Manichaica: a comprehensive bibliography of Manichaeism through 1996*, Turnhout: Brepols, 1997.
- 33 *İki yıldız nom* ve dinî kurallarla ilgili öğretici metinleri için bkz. A. von le Coq, *Manichaica I ve III*; P. Zieme (1970), "Ein manichäisch - türkischen Fragment in manichäische Schrift", *AOH*, 23, 157-165. Manastır yönetmeliği ile ilgili metin için bkz. P. Zieme, (1975), "Ein uigurischer Text die Wirtschaft manichäischer Klöster im Uigurischen", *Research in Altaic Languages*, ed. L. Ligeti, Budapest, 331-338.
- 34 Bunlar için bkz. Prof. K. Röhrborn'un UW 1-6 Kaynaklar kısmına.
- 35 Bkz. Elverskog (1997: 11-12).
- 36 9 Aiga için bkz. Winternitz (1933: 9-10 ve dip not 3).
- 37 Bunlar için bkz. Bkz. Elverskog 1997: 105-125.
- 38 Bunlar ve diğer Maitrisimit nom bitig üzerine yapılan çalışmalar için Elverskog'a (1997: 140-1145) bakılabilir.
- 39 Zieme (1985: 283-284).
- 40 Maitreya Buddha'ya yazılan övgüler Arat (ETŞ Nu. 17), Tezcan (BT III, 761-1121. str. lar) ve Zieme (BT XIII, Nu. 19) tarafından işlenmiştir. Avalokiteşvara övgüleri için bkz. Zieme (BT XIII, 20, 21, 23, 24; hatime olarak 24).
- 41 Bu üç manzum avad,na yayını için bkz. M. Shōgaito, "Drei zum Avalokiteşvara-sūtra passende Avad.nas", *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, J. P. Laut and Klaus Röhrborn, Eds. VSUA 23. Wiesbaden: Otto Harrassowitz (1988): 56-99. Prof. Shōgaito'nun Japoncadaki yayınları için bkz. "An Uygur Avadāna to the Avalokiteşvara Sūtra", *Tōyō gaku* 58, 1-2 (Shōwa 51 nen/Dec. 1976), 258 (01)-222 (37); *Studies on Uygur and Uygur Literature I: Three Avad.nas Corresponding to the Avalokiteşvara Sūtra and the Agama Sūtra*, Kobe: Kobeshi Gaikokugo Daigaku Gaikokugaku Kenkyō, 1982; *Studies on Uygur and Uygur Literature 2: On Two Buddhist Uygur Texts, with Special Reference to "Three Avadānas befitting the Avalokiteşvara Sūtra" and the Agama Sūtra*, with Glossary, Kobe: Kobeshi Gaikokugo Daigaku Gaikokugaku Kenkyō, 1985.
- 42 Bu ve diğer sayılanlar için ayrıca bkz. Zieme (1991: 252-257).
- 43 Bu metinler hakkında bkz. Tezcan (1978: 306-315).
- 44 P. Zieme, (1974), "Zu den nestorianischen-türkischen Turfan texten", *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, Berlin, 661-664, Tafel 51-54. Diğerleri üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Tezcan (1978: 305-306).

KAYNAKLAR

- AKIŞEV, K. A., *Kurgan İssık. İskusstvo sakov Kazaxstana*, Moskova, 1978.
- AMANCOLOV, A., "Kazakistan'da bulunan Çin aynası ile Sasani tabağındaki Runik Türk yazıları", *TDAY Belleten* 1993, 115-120.
- ANZERLİOĞLU, Y., (1999), "İç Asya'da Nasturilik", *KÖK Araştırmalar*, 1/1, Bahar 1999, 113-132.
- ARAT, R. R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- BANG, W. – A. von GABAIN, (1929), *Türkische Turfan-Texte II*, SPAW. (TT II).
- BARUTCU, F. S., (1987), *Uygurca Sad,prarudita ve Dharmodgata Bodhisatva Hikâyesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara. (SDB).
- BARUTCU, F. S., (1990a), *Schiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmako'a'stra'sına yazdığı tefsirin Etü. Tercümesi*, Abidarım kınılığı koşavarti şaşirtaki çünkürtü yörgümlerning kingürüsü'nden Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Norlar –İndeks + XXX Levha, Ankara: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 1.
- BARUTCU, F. S., (1990b), "Abhidharmako'a',bh.üya-Ök,-tattv.rthan.ma'nın Eski Uygurca tercümesinden bir parça", *DTCF Dergisi*, XXXIV/1-2, Ankara, 11-15.
- BARUTCU, F. S., (1991), "Maniheizt ve Buddhist Çevrelerde Türk Şiiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1991, 69-87.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular", *Journal of Turkish Studies (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmalar)*, 22, 171-184.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1999a), "Mahmut Kaşgarlı ve Dil Anlayışı", 7-8 Mayıs 1999, Kaşgarlı Mahmut Bilgi Şöleni, TDK-TÜRKSOY, Ankara. (bildiri).
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1999b), "Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi-kurttan Türemişlerdi", *KÖK Araştırmalar*, 1/2, Güz 1999, Ankara, 63-92.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (2001), "Türk Dilinin Yapısı ve Tarihi Dönemleri", 24 Ekim 2001, Bilim, Kültür, Edebiyat Dili Olarak Türkçe Semineri, Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara (bildiri).
- BOLD, L., *Bnmau-in nutagdax' xadnı biçees*, Ulaanbaatar 1990.
- BOODBERG, P. A., (1936), "The Language of the T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1, 167-185., *Selected Works* içinde yeniden baskı, 221-239.
- BT III: Bkz. TEZCAN, S.; BT XIII: Bkz. ZIEME, P.
- CHAVANNES, Edouard, (1941)², *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, recueillis et commentés suivi de Notes Additionnelles, Paris.
- CLAUSON, Sir G., (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, London.
- CLAUSON, G., (1970), "The origin of te Turkish "Runic" alphabet", *Acta Orientalia Havniae XXXII*, 51-76.
- DIYARBEKİRLİ, N., (1973), "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 291-304.
- DOERFER, G., (1983), "Temel Sözcükler ve Altay dilleri Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1980-1981, 1-16.
- DOERFER, G., (1996), *Formen der älteren Türkischen Lyrik*, studia uralo-altaica, Szeged.
- EBERHARD, W. (1949), *Das Toba Reich Nord Chinas*, Leiden.
- ECSÉDY, H., (1968), "Trade-and-war relations between the Turks and China in the second half of the 6th century", *Acta Orient. Hung.*, XXI/3, 131-180.
- ECSÉDY, I., (1977), "Early Persian Envoys in the Chinese Courts (5th-6th Centuries A. D.)", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 227-236.
- EHLERS, G., (1982), "Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer", *Ural Altaische Jahrbücher. Neue Folge* 2 (1982), 175-185, Faksimile: 177.
- ELVERSKOG, Johan, (1997), *Uygur Buddhist Literature*, Silk Road Studies I, Brepols: Turnhout.
- ERDAL, (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, 2 Vol. Turkologica, Band 7, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- ERDAL, M., (1979), "The chronological classification of Old Turkish texts", *Central Asiatic Journal* XXIII, 151-175.
- ETŞ: Bkz. ARAT.
- GABAIN, A. von, (1954), *Türkische Turfantexte*, VIII, A. D. A. W., Berlin. (TT VIII).
- GABAIN, A. M. von, (1954), *Buddhistische Türkenmission*, Asiatica, F. Weller-Festschrift, Leibzig.
- GENG Shimin, (1986), "A Study of the Uygur Buddh.vatamsaka-s'tra [Çince], *Zhongyang Minzu Xuewan Xuebao* 2 (1986), 84-89, Faksimile: 1 levha.
- GENG Shimin, (1986), "A Study of the Uygur Buddh.vatamsaka-s'tra [Çince], *Minzu Yuwen* 3 (1986), 59-65, Faksimile: 1 levha.
- HAMILTON, J. R., (1971), *Manuscripts ouïgours de Touen-Houang. Le conte bouddhique du bon mauvais prince en version ouïgoure*. Paris: Klincksieck, 1971, faksimile: 163-204.
- HAMILTON, J. R., (1986), *Manuscripts ouïgours du IXe – Xe siècle Touen-Houang*, Vol. I, Paris: Peeters, 1-20, Tıpkıbasım: vol II, 267-270.
- HAMILTON, J. R., (1996), "On the Dating of the Old Turkish manuscripts from Tunhuang", *Turfan, Khotan und Tunhuang*, R. E. Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke and Peter Zieme, Eds. Berlin: Akademie Verlag, 135-145.
- HANSEN, O., (1930), "Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", *Journal de la Société Fin-ougrienne XLIV* (1930), 3-39.
- HAUSSIG, H. W., (1985), "Die Runen des Scharzes von Nagy-Szent Miklos", in *Ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 19, Wiesbaden, 18-52.
- JONG, J. W. De., (1983), "Review of Ş. Tekin *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*", *Indo-Iranian Journal* 25 (1983), 225-226.
- KIZLASOV, I. L., (1990), *Drevnetyurkskaya runičeskaya pismennosti Yevrazii. Opit paleografičeskogo analiza*, Moskova.
- KIZLASOV, I. L., (1994), *Runičeskie pi'smennosti yevraziyskix stepy*, Moskova.
- KUDARA, K. And J. ODA, (1984), "Uygur Fragments of teh 80 volume Buddh.vatamsaka-s'tra. Appendix: Anzang and the 40 volume Buddh.vatamsaka-s'tra [Japonca]", *Ryūkoku Daigaku Bukkyō bunka kenkyūgo kiyō* 22 (Sept. Shōwa 58 nen/1984), 176-205.
- KUDARA, K. ve P. ZIEME, (1985), *Guan wu liang shou jing in Uygur [Japonca]*, Kyoto: Nagata Bunshōdō.
- LATTIMORE, O., (1962), *Inner-Asian frontiers of China*, Boston.
- LIGETİ, L., (1951), "Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise", *Acta Orient. Hung.*, I, 141-185.
- LIGETİ, L., (1970), *Le tabghatsch, un dialecte de la langue sien-pi*, *Mongolian Studies*, ED. L. LIGETI, Budapest, 265-308.
- LIU Mau-Tsai, (1958), *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, II cilt, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- MAUE, D., (1996), *Altürkische Handschriften. Teil I: Dokumente in Br.hmÖ und tibetischer Schrift*. VOHD 13, 10. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1996.
- MENGES, K. H. (1968), *The Turkic languages and peoples*, Wiesbaden.
- MILLER, R. A., (1971), *Japanese and the Other Altaic Languages*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- MORAVCIK, Gy., (1958), *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*, 2. Baskı, Berlin.
- MORİ, M., (1965), "Tokketsu no Keimin – kakan no joohjoobun no buns-hoo (On some passages in a Memorial Presented to Yang-ti of the Sui Dynasty of Ch'imin qa.,an)", *Toku "Tokketsu hibun" sakki*, No. 1. Tōyō gakuhō 48, No 1 (June 1965), 49-79.
- PELLIOT, P., (1914), "La version ouïgoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara", *T'oung Pao* 15 (1914), 225-272.
- POPPE, N. (1926), "Altaiisch und Urtürkisch", *Ural-Altäische Jahrbücher*, 6, 94-121.

- PRITSAK, O., (1952). "Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Völker", *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXIV/1-2.
- RİNÇEN, E., (1968), *Les Dessigns pictographique et les Inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie*, *Corpus Scriptorum Mongolorum, Institutı Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici*, Tomus XVI, Fasciculus I, Ulaanbaatar.
- RÓNA-TAS, A. (1988), "Turkic influence on the Uralic languages", in D. Sinor (ed.) *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, *Handbuch der Orientalistik*, 8. Ableitung, Leiden: Brill, 742-80.
- RÓNA-TAS, A. (1991), *An Introduction to Turkology*, *Studia uralo-altaica* 33, Szeged.
- RÖHRBORN, K., (1977-1998), *Uigurische Wörterbuch 1-6*, Wiesbaden.
- S. G. KLJAŠTORNYJ-V. A. LIVŠIĆ, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orient. Hung.*, XXVI (1), 1972, 69-102.
- SERTKAYA, O. F., (1985), "Fragmente in Alttürkischer Runenschrift aus den Turfan Funden", *Runen, Tamgas und Graffiti aus und Osteuropa*, Wiesbaden, 134-164; "Kağıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kağıda yazılı Göktürk Alfabeleri", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1996, 277-292.
- SERTKAYA, O. F., "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Sayı 409/Ocak 1986, 43-80; *Türk Dili*, Sayı 440 (1988), 99-109; *Türk Dili*, 441 (1988), 149-160.
- SHÔGAITO, M., (1995). "Uygur Text of the Bodhisattva-c.rya - Pel-liot Ouïgour 4521 [Japonca]", *Annals of Foreign Studies* 31 (1995), 33-96, Faksimile: 21 levha, 75-96.
- SHÔGAITO, M., L. TUGUŞEVA, S. FUJISHIRO, (1998). *The Da'akar-mapath.vad.nam.la in Uighur from the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences*, Kyoto.
- SINOR, D., (2000), "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", *Erken İç Asya Tarihi*, Der.: D. SINOR, Ankara: İletişim Yay., 383-424. *The Cambridge History of Early Inner Asia*, 1990, Cambridge: Cambridge University.
- SMİRNOVA, O. I., (1963). *Katalog monet monet s gorodişça Pendjikent (Materialı 1949-1956 gg.)*, Moskova.
- SMİRNOVA, O. I., (1967). "Numizmatičeskie zametki", *Epigrafika Vostoka*, XVIII (1967), 34-40.
- TAŞAĞIL, A., (1995), *Gök-Türkler*, TTK Yayınları: Ankara.
- TEKİN, Ş., (1980), *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- TEKİN, Ş., (1965), "Uygur Edebiyatının Meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, II/1-2, 26-67.
- TEKİN, T., (1986), "İslam Öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Sayı 409/Ocak 1986, 3-42.
- TEKİN, T., (1986), "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Sayı 409/Ocak 1986, 3-42.
- TEKİN, T., (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEZCAN, S., (1974). *Das Uigurische Insadi-S'tra*, BT III, Berlin: Akademie Verlag.
- TEZCAN, S., (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi. X. Bölüm*, Ankara.
- TEZCAN, S., (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: TTK Yayınları, 271-323.
- TRYJARSKI, E., (1985), "Alte und neue probleme der runenartigen inschriften Europas, Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska", in *Ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 19, Wiesbaden 1985, 53-80.
- TT II, VIII: Bkz. BANG, W. - A. von GABAİN (1929), GABAİN, A. von (1954).
- TUNA, O. N., (1987). *Altay Dilleri Teorisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul*.
- VASİLEV, D. D., (1983), *Grafičeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pis'mennosti aziatskogo areala*, Moskova.
- VASİLEV, D. D., (1983), *Korpus tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Moskova.
- VASİLEV, D. D., (1997), "Kök-Türklerin Okuma Yazma Bilmeleri Sorunu", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7/Eylül/1980 Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi: 19, Ankara 1997, 297-304.
- WİNTERNITZ, M., (1933), *A History of Indian Literature*, Vol II, Calcutta: The University of Calcutta.
- ZİEME, P., (1974). "Ein Uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen", *Acta Orient. Hung.* 28, 2 (1974), 263-268, Faksimile: 265.
- ZİEME, P., (1976). *Manichäish-Türkische Texte*, BT V, Berlin.
- ZİEME, P., (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, BT XIII, Berlin: Akademie Verlag.
- ZİEME, P., (1991). *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang*. Budapest: Akadémiai Kiadó (1991).
- ZİEME, P., (1992), *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von QoĖo: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, Opladen: Westdt. Verl.